

ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ ΔΙΑΔΟΣΕΩΣ ΤΩΝ ΙΔΕΩΝ ΤΟΥ
SAINT-SIMON ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΗΣ ΤΩΝ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ
ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ 1825-1837

Υπό

Χρήστου Π. Μπαλόγλου

Abstract

ATTEMPTS AT DIFFUSION OF SAINT-SIMON'S IDEAS AND THEIR
APPLICATION IN THE GREEK TERRITORY BETWEEN 1825-1837

The purpose of this paper is to bring to light that specific persons occupied to transfer into the Greek era the ideas of Saint-Simon, after his death in 1825. Saint-Simon's name and doctrines were known to the Greek scholars of the Diaspora and especially to Corais' circle. One of the most active Corais' disciples, Fr. Pylarinos (1802-1882) adopted the doctrines of the Saint-Simonists and propagated and presented them in the above newspaper "Helios". In 1833, when King Otho came to Greece, a group of Saint-Simonists fugitives ahead by Gustave Eichthal took shelter in Nafplion. Eichthal proposed the establishment of the "Bureau of Public Finance", inspired by Saint-Simon's idea of a foundation of a "chambre d'industrie", which would play an advisory role in the Ministry of Commerce, as Saint-Simon described in his "De systeme industriel" (1821). The Saint-Simonists, as members of a sort of planning board were to constitute a managerial elite and assume the direction of the economy, transforming the anarchy of production into an organization of production. They believed that they found in the new established Greece the ideal field for the application of Saint-Simon's ideas. Despite the fact that the "Bureau of Public Finance" had an ambitious beginning, it was not as fruitful as expected. The main reasons for this could have been the insufficiency in personnel, but mainly, the politi-

Από την θέση αυτή θεωρώ υποχρέωσή μου να ευχαριστήσω τους Ρωξάνη Αργυροπούλου, Χαρίκλεια Δημακοπούλου και Αναστάσιο Καραγιάννη για τις ουσιαστικές τους υποδείξεις στην βελτίωση του κειμένου. Πολλαπλά ωφελήθηκα από τα εποικοδομητικά σχόλιά του ανωνύμου κριτή, στον οποίον εκφράζω τις ευχαριστίες μου. Οποιαδήποτε σφάλματα ή παραλείψεις βαρύνουν φυσικά τον γράφοντα.

cal status of the country, which did not permit the intervention in a social-economic structure which was already difficult. (JEL classification: B11, B12).

1. Εισαγωγή

Μολονότι η Οικονομική Επιστήμη εμφανίζεται ως αυτόνομος επιστημονικός κλάδος στην ανεξάρτητη Ελλάδα μετά το 1850 - , το 1851 εκδίδεται η *Πραγματεία περί παραγωγής και διανομής τον πλούτου*¹ από τον Καθηγητή της Πολιτικής Οικονομίας του (Οθωνείου) Πανεπιστημίου Αθηνών Ιωάννη Σούτσο (2.12.1803.-15.3.1890)-, που αποτελεί και το πρώτο νεοελληνικό σύγγραμμα περί Οικονομικής Επιστήμης² -, δεν θα πρέπει, νομίζουμε, να παραγνωρίζουμε τις οποιεσδήποτε προσπάθειες που γίνονται για την υποδοχή των οικονομικών θεωριών στην Ελλάδα κατά την προγενέστερη του 1850 περίοδο. Ειδικότερα, άξιες μνείας είναι οι προσπάθειες που καταβάλλονται τόσο από τον Κοραή και τον κύκλο του, όσο και από τους Φαναριώτες για την μετάφραση των έργων του J.B. Say και της φιλελεύθερης οικονομικής σκέψης³. Με τις μεταφραστικές προσπάθειες που λαμβάνουν χώραν κατά την διάρκεια της Επανάστασης, αλλά και κατά την Καποδιστριακή περίοδο⁴, προσδοκείται η εισαγωγή των ιδεών της Φιλελεύθερης Σχολής, αλλά και η εισαγωγή στην Ελλάδα της νέας επιστήμης, της Πολιτικής Οικονομίας. Με την ίδρυση του Πανεπιστημίου Αθηνών το 1837 και τον διορισμό του Ιωάννη Σούτσου ως πρώτου Καθηγητού της Πολιτικής Οικονομίας στην νεότευκτη έδρα της Νομικής Σχολής ολοκληρώνεται και επίσημα ο κύκλος εισαγωγής στην Ελλάδα της Πολιτικής Οικονομίας, ενός κλάδου από τον οποίον τόσα πολλά περίμεναν οι Έλληνες διανοούμενοι. Στο πρόσωπο του Σούτσου, η Κλασική Πολιτική Οικονομία θα εύρει τον καλύτερο εκφραστή της, ο οποίος θα μεταλαμπαδεύσει στους Έλληνες νομικούς και μέσω αυτών σε όλη την ελληνική κοινωνία το αισιόδοξο πνεύμα του Say για την εξέλιξη του καπιταλιστικού συστήματος⁵.

Από τον κύκλο του Κοραή και των Ελλήνων λογίων των Παρισίων θα λάβουν χώραν και οι πρώτες προσπάθειες διαδόσεως των ιδεών του Claude Henri De Rouvroy, comte de Saint-Simon (1760-1825) στον ελλαδικό χώρο. Η παρούσα εργασία προσπαθεί να διερευνήσει τις προσπάθειες διαδόσεως των ιδεών του Γάλλου φιλοσόφου και οικονομολόγου και πρακτικής εφαρμογής τους κατά την περίοδο που μεσολαβεί ανάμεσα στα 1825-, έτος θανάτου του Saint-Simon, και στα 1837, όταν ο Ιωάννης Σούτσος διορίζεται Καθηγητής Πολιτικής Οικονομίας στο νεοσύστατο Πανεπιστήμιο. Σε προγενέστερη εργασία μας είχαμε δείξει τις προσπάθειες που είχαν λάβει χώραν την ίδια περίοδο για την πρόσληψη και διάδοση των δοξασιών της Κλασικής Σχολής.

Στην ανάλυσή μας λαμβάνουμε υπ' όψιν ορισμένους παράγοντες. Πρώτα απ' όλα, η μελέτη της υποδοχής και της διαδόσεως ή εκλαϊκεύσεως μιας οικονομικής θεωρίας. Ο κατ' εξοχήν θεσμός που έχει την ισχύ να επιβάλλει την αποδοχή, την απόρριψη ή την αποσιώπηση της υπάρξεως της θεωρίας είναι το Πανεπιστήμιο, το οποίο κατά την εξεταζόμενη περίοδο απουσιάζει. Το μόνο ίδρυμα που λειτουργούσε -, εκτός όμως των ορίων του νεοσυστάτου Κράτους-, ήταν η Ιόνιος Ακαδημία, η πρώτη καθαρά πανεπιστημιακού επιπέδου Σχολή στην Ελλάδα. Κατά συνέπειαν, οποιοσδήποτε θεωρητικός στοχασμός σε θέματα Οικονομικής θα πρέπει να αναζητηθεί στο πανεπιστημιακό αυτό ίδρυμα. Κατά δεύτερο λόγο, ειδικό βάρος θα πρέπει να δοθεί σε αναθεωρήσεις, μετασχηματισμούς, αποσπασματικές αναφορές ή και παρανοήσεις κατά την διαδικασία υιοθέτησεως ή απορρίψεως μιάς νέας θεωρητικής απόψεως. Περαιτέρω, οι προσωπικές σχέσεις συγκεκριμένων προσώπων που θα διαδώσουν τις απόψεις του Saint-Simon δεν σημαίνουν αναγκαστικά πλήρη ταυτότητα φιλοσοφικών και οικονομικών απόψεων ούτε αποδεικνύουν καθαυτές την ύπαρξη πνευματικών επιδράσεων. Οι πνευματικές επιδράσεις μπορούν ν' αποδειχθούν όχι με την ιστορική ανίχνευση προσωπικών σχέσεων, παρά μονάχα με βάση τη φιλοσοφική και οικονομική ανάλυση των κειμένων, που μόνον αυτή μπορεί να δείξει σε ποιο βαθμό οι ιστορικά πιστοποιήσιμες προσωπικές σχέσεις ήσαν και εξαρτήσεις φιλοσοφικές και οικονομικές⁷. Κατά τρίτο λόγο, αναγκαία κρίνεται η μελέτη της οικονομικής πολιτικής που ακολουθήθηκε στο προαναφερόμενο διάστημα ως σύλληψη, εξειδίκευση, πραγματοποίηση και απολογισμός⁸. Και στο σημείο αυτό, ο ρόλος των πολιτικών σχηματισμών, συγκεκριμένων πολιτικών προσώπων, επαγγελματικών οργανώσεων, αλλά και θεσμών στην ελληνική κοινωνία της περιόδου που μελετούμε, είναι ουσιαστικός.

Με γνώμονα το ερμηνευτικό αυτό σχήμα αναλύουμε την υποδοχή και πρόσληψη των ιδεών του Saint-Simon στον ελλαδικό χώρο. Στην δεύτερη ενότητα παρουσιάζεται η οικονομική φιλοσοφία του Saint-Simon. Ιδιαίτερη έμφαση δίδεται σε εκείνες τις ιδέες του Γάλλου στοχαστή, οι οποίες είτε προεβλήθησαν είτε επηρέασαν τους Έλληνες μελετητές του έργου του. Στην τρίτη ενότητα αναδεικνύονται τα πρόσωπα εκείνα που προσπάθησαν να διαδώσουν τις δοξασίες του Saint-Simon στην Ελλάδα. Η διάδοση των ιδεών του Saint-Simon γίνεται κυρίως από τον Φρ. Πυλαρινό και η πρακτική εφαρμογή του από τον G. Eichthal. Βέβαια, όπως θα δείξουμε, υπήρξαν και άλλοι συγγραφείς οι οποίοι γνώριζαν το έργο του, οι οποίοι όμως, όπως φαίνεται δεν άσκησαν σημαντική επίδραση στην διάδοση των ιδεών του Saint-Simon. Η τετάρτη ενότητα ανακεφαλαιώνει τα πορίσματα της ερεύννης.

2. Η οικονομική φιλοσοφία του Saint-Simon. Γενική θεώρηση

Ο 19^{ος} αιώνας υπήρξε ο αιώνας των μεγάλων μεταμορφώσεων της οικονομίας. Αυτές οι μεταμορφώσεις μέσω της Βιομηχανικής Επανάστασης έγιναν δυνατές χάρις στον πλούτο που συγκεντρώθηκε από το εμπόριο και άγγιξαν το σύνολο της ζωής των ανθρώπων και -των κοινωνιών. Η επαναστατικότερη αλλαγή μάλιστα που συνέβη κατά τον αιώνα αυτόν είναι, ίσως, ότι στην αντίληψη των ανθρώπων εγκαταστάθηκε, για πρώτη φορά, η ιδέα της εξελίξεως⁹.

Αναφορικά με την κατάσταση που επικρατούσε στην οικονομία της Γαλλίας κατά το πρώτον ήμισυ του 19^{ου} αιώνας, αυτή χαρακτηρίζεται από μια βιομηχανική ανάπτυξη, της οποίας ο ρυθμός της είναι σχετικά βραδύτερος σε σύγκριση με την Αγγλία, από την προαγωγή της γεωργίας, την δημογραφική αύξηση και την σημαντική ανάπτυξη των εσωτερικών συγκοινωνιών, των δρόμων και των καναλιών, αλλά κυρίως των σιδηροδρόμων, που από το 1830 δίνουν σημαντική ώθηση στην οικονομία της Γαλλίας. Παράλληλα, οι αστοί και οι αριστοκράτες, οι ιδιοκτήτες μεγάλων εκτάσεων γης, οι βιομήχανοι, όταν πραγματοποιούν επενδύσεις είτε στον πρωτογενή είτε στον δευτερογενή τομέα, δεν παρακολουθούσαν από κοντά την πορεία αυτών των επενδύσεων, αν αυτές βρίσκονταν μακριά από τις πόλεις· αυτοί διέμεναν στις πόλεις και πολιτεύονταν είτε ήσαν στελέχη της διοικήσεως είτε του στρατού¹⁰.

Επιπρόσθετα, κατά την διάρκεια του 19^{ου} αιώνας εμφανίζεται μια νέα επιστήμη, η Κοινωνιολογία, που, αν και ήθελε να είναι η γενική επιστήμη των κοινωνικών σχέσεων και μεταβολών, εξελίχθηκε τελικά σε μια ειδική κοινωνική επιστήμη, της οποίας οι ρίζες βρίσκονται στη γαλλική διάνοηση. Δημιουργοί της Κοινωνιολογίας θεωρούνται γενικά οι H. de Saint-Simon και A. Comte, εκπρόσωποι του λεγομένου Γαλλικού Θετικισμού, που επεχείρησαν να κατασκευάσουν μια συνολική θεωρία όλων των πλευρών της κοινωνίας και να παρακολουθήσουν την κοινωνική ζωή και πολιτική εξέλιξη των ανθρώπων ως σήμερα και το απώτερο μέλλον¹¹.

Η συγγραφική δραστηριότητα του Saint-Simon¹² αναπτύχθηκε κατά την περίοδο της ναπολεόντειας κυριαρχίας και κατά την πρώτη δεκαετία της Παλινορθώσεως των Βουρβόνων, καλύπτει ειδικότερα την περίοδο από το 1803 έως το 1825. Στο πρώτο του έργο με τον τίτλο *Επιστολές ενός κατοίκου της Γενεύης στους συγχρόνους του*¹³, εμπνέεται από την θεωρία του Νεύτωνος για την παγκόσμια έλξη των ουρανίων σωμάτων, οραματίζεται την παγκόσμια ενοποίηση υπό την αιγίδα ενός ανωτάτου οργάνου που το ονομάζει *Συμβούλιο του Νεύτωνος* και προπαγανδίζει την ιδέα ο κόσμος να κυβερνηθεί

από το Συμβούλιο αυτό. Στο Συμβούλιο αυτό θα μετέχουν 21 μέλη, τα οποία θα αποτελούν την ελίτ των πλέον φωτισμένων ανθρώπων και καλλιτεχνών. Ο συγγραφέας παρουσιάζει το σχέδιό του αυτό ως ένα όνειρο και δεν δίνει παρά τις γενικές γραμμές. Το έργο αυτό αγνοήθηκε από τους συγχρόνους του και είναι χαρακτηριστικό ότι ο Saint-Simon ουδέποτε στο μέλλον έκανε αναφορά στο έργο αυτό. Το έργο αυτό ανακαλύφθηκε από τον μαθητή του Saint-Simon, μαθηματικό Olinde Rodrigues, ο οποίος το ανετύπωσε το 1832¹⁴.

Η οικονομική του φιλοσοφία και ειδικότερα οι απόψεις του για την οικονομική οργάνωση της κοινωνίας αρχίζουν να αναπτύσσονται στις παραμονές ενάρξεως των εργασιών του Συνεδρίου της Βιέννης (Γ' Νοεμβρίου 1814). Το έργο του *De la reorganisation de la societe europeenne*, το οποίο συνέγραψε με τον γραμματέα του A. Thierry, εκδόθηκε τον Οκτώβριο 1814 και παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όπως υποδηλώνει ο εύγλωττος υπότιτλος: *Περί της αναγκαιότητας και των μέσων να ενοποιηθούν οι λαοί της Ευρώπης σε ενιαίο πολιτικό σύστημα διατηρώντας την εθνική ανεξαρτησία του καθενός (De la necessite et des moyens de rassembler les peuples de l' Europe en un seul corps politique en conservant a chacun son independance nationale)*. Στο έργο αυτό προβάλλεται η ιδέα της οικονομικής ενοποίησης της ευρωπαϊκής ηπείρου¹⁵.

Ο Saint-Simon συλλαμβάνει κατά τρόπον ρηξικέλευθο ένα σχέδιο ομοσπονδιοποίησης των ευρωπαϊκών λαών, σε μια εποχή εντόνων αντιπαραθέσεων, κοινωνικών και εθνικών εξεγέρσεων. «Θάρθει βεβαίως η εποχή», προφητεύει ο Γάλλος διανοούμενος, «που οι λαοί ολόκληρης της Ευρώπης θα πρέπει να ρυθμίσουν πρώτα τα σημεία γενικού συμφέροντος, προτού κατέβουν στα εθνικά συμφέροντα τότε οι συμφορές θ'αρχίσουν να μειώνονται, οι ταραχές να κατευνάζονται, οι πόλεμοι να σβήνουν εκεί κατευθυνόμαστε ακατάπαυστα, εκεί μας οδηγεί ο ρους του ανθρωπίνου πνεύματος! Τι όμως αρμόζει στην ανθρώπινη φρόνηση, να συρθούμε προς τα εκεί ή να τρέξουμε μόνοι μας;»¹⁶. Εύστοχα θα επισημάνει ο Friedrich Engels πόσο πρωτοπόρος υπήρξε ο Saint-Simon, ο οποίος με τόλμη και ιστορική οξυδέρκεια πρότεινε στους Γάλλους συμμαχία με τους νικητές του Waterloo¹⁷.

Η κοινωνική οικονομική διδασκαλία του Saint-Simon διαπνέεται από άκρατη αισιοδοξία για το μέλλον της οικουμένης. Τούτο είναι απότοκο τόσο της βιομηχανικής αναπτύξεως της Ευρώπης κατά τα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, όσο και από τις αντιλήψεις της φιλελεύθερης σχολής, και ιδίως του Say, που επικρατούσαν στον γαλλόφωνο χώρο¹⁸. Επηρεασμένος από τις ιδέες της φιλελεύθερης σχολής, που δεχόταν την εργασία ως βάση της

παραγωγικής δράσεως και δημιουργόν των ανταλλακτικών αξιών και του πλούτου της κοινωνίας, ο Saint-Simon χαρακτηρίζει την εργασία ως "Industrie" και τους εργαζομένους "industriels", χωρίς να κάνει διάκριση ανάμεσα στην εργασία του εργάτη και του εργοδότη¹⁹. Ο όρος "industriels" περιλαμβάνει σύμφωνα με την αντίληψη του Saint-Simon το σύνολο των εργαζομένων μιάς κοινωνίας, τους γεωργούς, βιομηχάνους, εμπόρους, τραπεζίτες, καθώς και τους καλλιτέχνες και επιστήμονες, οι οποίοι εργάζονται και δημιουργούν²⁰. Η βιομηχανία (Industrie) αποτελεί την «μοναδική πηγή του πλούτου της κοινωνίας και της ευημερίας της»²¹. Ο πλούτος αποκτά χρησιμότητα μόνον μεταξύ των «βιομηχάνων(industriels)»²². Σ' αυτούς αντιπαραθέτει τους γαιοκτήμονες, τους διαφόρους τιτλούχους, τους στρατιωτικούς, τους οποίους αποκαλεί αργόσχολους (oisifs) και οι οποίοι δεν συνεισφέρουν στην παραγωγή²³. Ως ένα βαθμό εκμεταλλεύονται την τάξη των industriels. Απότοκη της καταστάσεως που έχει επικρατήσει στην Γαλλία μετά την Παλινόρθωση της Μοναρχίας και την ανάρρηση στο θρόνο του Λουδοβίκου XVIII είναι ότι οι industriels κατέχουν στην σύγχρονη πολιτική, οικονομική και κοινωνική οργάνωση την τελευταία θέση²⁴.

Ο Saint-Simon επιθυμεί να διαδηλώσει το αίσθημα της λατρείας και του θαυμασμού προς την παραγωγική εργασία²⁵ και προβαίνει σ' έναν τολμηρό, ριζοσπαστικό, ας μας επιτραπεί να χαρακτηρίσουμε, παραλληλισμό: Αν χαθούν όλοι οι ευγενείς, υπουργοί, επίσκοποι, στρατηγοί, και διατηρηθούν οι μεγαλοφυείς φυσικοί, χημικοί, φυσιολόγοι, τραπεζίτες, έμποροι, γεωργοί και βιομήχανοι, ουδεμία ζημία θα επερχόταν στο κράτος. Αντίθετα, αν χαθούν οι καλύτεροι γιατροί, φυσικοί, χημικοί, γεωργοί, βιομήχανοι, τραπεζίτες, και το «έθνος θα μεταβληθεί σε άψυχο σώμα,[...], θα βρεθεί δε αμέσως σε κατάσταση κατώτερη των κρατών, των οποίων είναι σήμερα ο αντίπαλος, θα εξακολουθούσε μάλιστα να είναι κατώτερο απέναντι τους εφόσον δεν επανόρθωνε αυτή την ζημιά, μέχρι να αναφανή κάποια νέα κεφαλή...»¹⁵

Με την αναφορά αυτή που κάνει ο Saint-Simon, και που έχει γίνει γνωστή ως *La parabole de Saint-Simon*²⁶, τονίζεται η αντίθεση ανάμεσα στην βιομηχανική κοινωνία και στην αριστοκρατική στρατιωτική κοινωνία, η οποία βαθμιαία θα εκλείψει, αφού στο μέλλον θα επικρατήσει η βιομηχανία, η μόνη που μπορεί να απασχολήσει τους σοβαρούς άνδρες. Έχει προετοιμασθεί η βιομηχανική κοινωνία μέσω μιάς μακράς ιστορικής εξελίξεως, η οποία σύμφωνα με τον Saint-Simon, άρχισε από τον 19^ο αιώνα, με τη χειραφέτηση των κοινοτήτων, συμπληρώθηκε από την Γαλλική Επανάσταση, και αποτελεί το σπουδαιότερο γεγονός της σύγχρονης εποχής.

Η είσοδος στην βιομηχανική κοινωνία θα καταστεί δυνατή όταν ληφθούν συγκεκριμένα μέτρα κοινωνικής και οικονομικής πολιτικής:

- (i) Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Το σχολείο πρέπει να είναι ενιαίο, δωρεάν και λαϊκό από τη στοιχειώδη εκπαίδευση μέχρι το Πανεπιστήμιο. Τα παιδιά πρέπει να λαμβάνουν την αναγκαία εκπαίδευση, ώστε να υπάρχουν ίσες ευκαιρίες εκπαιδύσεως για όλους.
- (ii) Ανάγκη υπάρξεως ελευθερίας στην οικονομική δραστηριότητα, κατάργηση των κοινωνικών προνομίων και διακρίσεων²⁷. Η ύπαρξή τους εμποδίζει τον ανταγωνισμό με βάση τα ταλέντα καθενός. Αποτελεί σκάνδαλο να καταλαμβάνουν την εξουσίαν οι ανίκανοι.

Απότοκη των δύο αυτών προτάσεων, που κινούνται μέσα στα πλαίσια της Φιλελεύθερης Σχολής, είναι η αντίληψη ότι εάν επιθυμούμε να υπάρχει στην αγορά ελεύθερος συναγωνισμός, πρέπει αυτή να μην νοθεύεται' ενέχει ιδιαίτερη σημασία το γεγονός της συμμετοχής του κόσμου στον ελεύθερο συναγωνισμό και η εξάρτηση του αποτελέσματος αποκλειστικά και μόνον από την προσπάθεια και ευφυία του καθενός²⁸. Σύμφωνα με την βασική δοξασία του Saint-Simon, την οποία αποδέχονται και διαδίδουν οι μαθητές του "κάθε εργαζόμενος σύμφωνα με τις δυνατότητες του"²⁹.

- (iii) Οργάνωση της οικονομίας με βάση ένα συγκεκριμένο σχέδιο, μέσα στα πλαίσια της συνταγματικής μοναρχίας. Σύμφωνα με το σχέδιο αυτό, τον πρωτεύοντα ρόλο θα διαδραματίσει το Υπουργείο Οικονομικών, στο οποίο θα προΐσταται ένας παραγωγός με δεκαετή ευδόκιμη προϋπηρεσία, συνεπικουρούμενος από ένα συλλογικό όργανο, το chambre de Γ Industrie, το οποίο θα αποτελείται από 25 παραγωγούς, γεωργούς, εμπόρους, βιομηχάνους και τραπεζίτες. Το όργανο αυτό θα συνέρχεται μια φορά τον χρόνο για να καταρτίζει και να υποβάλλει προς έγκριση στον υπουργό Οικονομικών τον προϋπολογισμό του Κράτους. Την δεύτερη θέση στην Ιεραρχία καταλαμβάνει το Υπουργείο Εσωτερικών, με μια παρόμοια διάρθρωση, έχοντας ένα συμβουλευτικό όργανο, το οποίο θα αποτελείται εκτός από τους γεωργούς, εμπόρους και βιομηχάνους, από επτά μέλη της Ακαδημίας των Επιστημών και τρεις μηχανικούς οδοποιίας και γεφυροποιούς. Το Υπουργείο των Ναυτικών θα έχει μια παρόμοια διάρθρωση³⁰. Οι σκέψεις αυτές αναδεικνύουν τον πρωτεύοντα και σημαίνοντα ρόλο των πλέον καταξιωμένων τεχνοκρατών στην διοίκηση του Κράτους³¹.

Απώτερος σκοπός αυτής της διαρθρώσεως της Εκτελεστικής Εξουσίας θα είναι ο προγραμματισμός της οικονομίας και η συνεχής αξιοποίηση των μέσων παραγωγής ανάλογα με την τεχνολογική πρόοδο. Υποστηρίζεται η πραγματοποίηση μεγάλων έργων, όπως η κατασκευή οδών και καναλιών, εγγειοβελτιωτικά έργα, με συνεπακόλουθο την επιτάχυνση της οικονομικού προόδου που θα συμβάλλει στην αύξηση της κοινωνικής ευημερίας.

3. Η πρόσληψη και διάδοση των ιδεών του Saint-Simon μέσω του Κοραή και των μαθητών του. Ο ρόλος και η συνεισφορά του Πυλαρίνου

Οι πρώτες προσπάθειες διαδόσεως των ιδεών του Saint-Simon στον ελλαδικό χώρο χρονολογούνται από το 1825, έτος του θανάτου του, όπως μας πληροφορεί μια ανυπόγραφη βιογραφία του Γάλλου φιλοσόφου και οικονομολόγου, δημοσιευμένη το 1833, στην εφημερίδα *Ήλιος* του Ναυπλίου: « το όνομα του Σαινσιμόνος έφθασεν από τα 1825 εις την Ελλάδα αι νέαι ιδέαι του μας εξέπληττον». Επιπρόσθετα σημειώνεται ότι οι "μαθηταί του Saint-Simon, με γενειάδας μακράς ως οι αρχαίοι φιλόσοφοι διατρέχουν την Ελλάδα και υποκινούν έτι την περιέργειαν του κοινού"³².

Η πληροφορία αυτή του ανωνύμου αρθογράφου αξίζει να μελετηθεί συνδυαστικά με την περιγραφή που δίνει ο Γεώργιος Γαζής, Γραμματικός του Καραϊσκάκη, στο λήμμα "θηριάνθρωποι" στο *Λεξικό της Ελληνικής Επαναστάσεως*: «Εις τον καιρόν της Επαναστάσεως ήλθον και ήσαν πλήθος τοιούτων ανθρωπομόρφων θηρίων, και διά τούτο αναφέρομεν περί αυτών ενταύθα»³³. Χαρακτηρίζει δε αυτούς «ώς λιμπερτίους και οντίτας»³⁴. Η καταγραφή ενός όρου, αγνώστου και μη χρησιμοποιούμενου σήμερα, σ' ένα Λεξικό θέλει να υποδηλώσει ότι ο όρος αυτός ήταν σε χρήση κατά την Επανάσταση και τα άτομα που περιγράφει δεν ήταν μια μικρή αριθμητική ομάδα. Η πληροφορία αυτή που παραδίδει ο Γ. Γαζής και δεν έχει αξιοποιηθεί, εξ' όσων γνωρίζουμε, συστηματικά από τους ερευνητές, δεν κρίνεται από μόνη της επαρκής για να καταδείξει τον βαθμό διαδόσεως των ιδεών του Saint-Simon στην ελληνική επικράτεια. Αναφέρεται μόνον και μόνον, ότι οι ιδέες αυτών των ατόμων προκαλούσαν το κοινόν αίσθημα, χωρίς όμως να δίνεται περιγραφή των ιδεών αυτών.

Ενδιαφέρον αποτελείτο γεγονός, όπως επισημαίνει η Μαρία Μενεγάκη³⁵, ότι ο ίδιος ο Saint-Simon θα αναφερθεί εκτενώς στο πρώτο του έργο *Επιστολές ενός κατοίκου της Γενεύης στους συγχρόνους του*, που αποστέλλει στον Πρώτο Υπατο της Γαλλίας Ναπολέοντα Βοναπάρτη, στην θέση των Ελλήνων. Υπενθυμίζοντας ότι οι Έλληνες που βρίσκονταν κάτω από ασιατικό ζυγό

αποτελούσαν μέρος του Ευρωπαϊκού λαού, προτρέπει τους Ευρωπαίους να συνασπισθούν για την απελευθέρωσή τους: «Οι Ευρωπαίοι θα ενώσουν τις δυνάμεις τους και θα ελευθερώσουν τους αδελφούς τους Έλληνες από την κυριαρχία των Τούρκων»³⁶. Όταν μετά την έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης θα εκδηλωθεί το φιλελληνικό κίνημα στην Ευρώπη, ο Saint-Simon θα προσχωρήσει ανεπιφύλακτα α' αυτό. Σε μια Ευρώπη, ενωμένη και ειρηνική, όπως την οραματίζεται, έχουν θέση και οι Έλληνες, «οι οποίοι δίκαια εξεγείρονται»³⁷. Η εξέγερση αυτή του περιωνύμου για την καταγωγή και για τις συμφορές του λαού βρήκε «ευγενικές ψυχές να τον στηρίξουν, ποιητές να τον υμνήσουν, ζωγράφους που θα καθιερώσουν την ηρωική του αντίσταση και τις νικηφόρες ήττες του»³⁸.

Τα φιλελληνικά αυτά αισθήματα του Saint-Simon, αλλά και οι ίδιες οι ιδέες του δεν είναι άγνωστες στους λογίους της Διασποράς και ειδικότερα στον κύκλο του Κοραή. Ο Κοραής είχε μελετήσει, όπως διαφαίνεται από τον επικήδειο του Φραγκίσκου Πυλαρινού, τα έργα του Saint-Simon³⁹. Και σύμπτωση, ίσως, αλλά οπωσδήποτε, σύμπτωση χαρακτηριστική, στον επικήδειο αυτόν του Πυλαρινού, εμφανίζεται η πρώτη ελληνική χρήση που γνωρίζουμε της εννοίας του κοινωτισμού, όπως αποδόθηκε στην γλώσσα μας για πρώτη φορά ο όρος «σοσιαλισμός»⁴⁰: «Συ κριτικός βαθύς, και φιλόλογος πολυμαθής, επροσπάθησες μ'όλα τα φιλολογικά μέσα να διασπείρης εις τους κόλπους της πατρίδος την φιλοσοφικήν αποστολήν του ιθ' αιώνας, την ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΝ λέγω, ΙΣΟΤΗΤΑ και ΚΟΙΝΩΝΙΣΜΟΝ». Ο Κοραής, ο οποίος ενσαρκώνει, με συνέπεια, ως τα έσχατα γηρατειά του τον φιλελεύθερο επαναστάτη αστό του τέλους του 18^{ου} αιώνα και των αρχών του 19^{ου}, γεμάτος αυτοπεποίθηση, έπαρση και επιθετικότητα⁴¹, διατηρεί από το 1830 πολιτικές σχέσεις με το περιβάλλον του στρατηγού La-Fayette (1757-1834)⁴²-, ο οποίος είναι άλλωστε πρόεδρος της προσωρινής Κυβερνήσεως που σχηματίζεται κατά την Ιουλιανή Επανάσταση του 1830-, στο οποίο κινούνται δραστήρια και συνωμοτούν οι οπαδοί του Babeuf και του Saint-Simon⁴³. Ιδιαίτερες σχέσεις με τους σαισιμονιστές θα αναπτύξουν οι μαθητές του Κοραή, οι οποίοι ίδρυσαν στο Παρίσι την *Ελληνική Εταιρεία (Societe Hellenique) (1828-1831)*⁴⁴. Ορισμένα μέλη της *Εταιρείας* διασταυρώθηκαν, κυρίως μετά το 1830, με την ιδεολογία των ουτοπιστών σοσιαλιστών, ενώ άλλα μέλη συμμετείχαν ενεργά και στις δραστηριότητες του κινήματος.

Το όνομα και το έργο του Saint-Simon, όπως και άλλων συγχρόνων του οικονομολόγων είναι γνωστό και στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Ο ιατρός Μιχαήλ Χρισταρής, ο οποίος δρα στο Βουκουρέστι, είναι κάτοχος του βιβλίου του Γάλλου διανοητή με τίτλο *De la Reorganisation de la Societe Europeenne*

(Paris 1814)⁴⁵. Βέβαια, δεν υπάρχουν ενδείξεις ούτε άλλη πληροφορία ότι ο Χρισταρής υπήρξε είτε φορέας είτε προπαγανδιστής των ιδεών του Saint-Simon.

Ένα από τα πλέον δραστήρια μέλη της *Ελληνικής Εταιρείας* που θα συμβάλει αποφασιστικά στην επανατοποθέτηση των στόχων της⁴⁶, είναι ο Φραγκίσκος Πυλαρινός (Κεφαλληνία 1802-Αθήνα 1882). Ο ίδιος διετέλεσε μαθητής του Κοραή και ασπάσθηκε τις ιδέες των σαινσιμονιστών. Έρχεται στην Ελλάδα τον Αύγουστο του 1833 και εγκαθίσταται στο Ναύπλιο⁴⁷. Αρθρογραφεί συστηματικά στην εφημερίδα *Ήλιος*, όπου σε μια σειρά άρθρων του με τίτλο *Πολιτικά Μαθήματα*⁴⁸ διαδίδει τις σαινσιμονιστικές θεωρίες. Ειδικότερα, στην αναγγελία της εφημερίδος για την διδασκαλία του Πυλαρινού στο Ναύπλιο, επισημαίνεται ότι το αντικείμενό του είναι η επιστήμη των επιστημών, η οποία μελετά τις ιστορικές φάσεις και τα μεσά της προόδου της ανθρωπότητας. Ο Πυλαρινός υποστηρίζει ότι η ανάκτηση της εθνικής ανεξαρτησίας, του εθνισμού, είναι μόνο ένα πρώτο βήμα- η κατάκτηση της κοινωνικής προόδου στηρίζεται στην «ελευθερία, ισότητα και κοινωνισμό», ύψιστα δικαιώματα, τα οποία ακόμα στερούνται οι Έλληνες. Αυτά τα δικαιώματα θα τα αποκτήσουν οι Έλληνες, όταν επικρατήσουν οι σοφοί και φιλόανθρωποι άνδρες και εκτοπιστούν οι τύραννοι⁴⁹. Το «ιερόν έργο» των μεγάλων και σοφών ανδρών είναι η επιτάχυνση της προοδευτικής πορείας προς την οποία οδηγείται η ανθρωπότητα με την διδασκαλία και διάδοση νέων κάθε φορά ιδεών⁵⁰. Το προοδευτικό πνεύμα της εποχής χαρακτηρίζεται από την επικράτηση της ειρήνης και την ανάπτυξη της βιομηχανίας, αγαθά τα οποία «*συσταίνουν το γενικόν πνεύμα του παρόντος αιώνος*»⁵¹. Ο «*μέλλον νόμος*», τον οποίον θα κατακτήσουν τα ελεύθερα και πολιτισμένα έθνη, σημειώνει ο Πυλαρινός⁵², «*άλλην πολιτικὴν αυθεντίαν δεν θέλει δέχεσθαι παρά την έκφρασιν της θελήσεως των εργατών της κοινωνίας διότι μόνον ούτοι γνωρίζουν να εκτιμήσωσι την αξίαν της εργασίας, και τα αποτελέσματα της μόνον αυτοί προάγουν δια του καθημερινού ιδρώτός των τον της κοινωνίας πλούτον...*»⁵³. Με τον τρόπο αυτό οι «*εργάται της κοινωνίας*» θ' απελευθερωθούν από την φτώχεια και την αμάθεια, οι γυναίκες, - το «*ήμισυ της ανθρωπότητος*»-, από την πορνεία, την οκνηρία και την δουλεία και τα έθνη θα ζουν ειρηνικά και αδελφωμένα «*δια των μεγάλων έργων της βιομηχανίας*». *Τότε ακριβώς ο ανθρώπινος νόμος, παγκόσμιος και αρμονικός, θα ταυτισθεί με τον νόμο της φύσεως και του Θεού*»⁵⁴. Περαιτέρω, ο Πυλαρινός προβαίνει σε μια σύγκριση των αξιών και επιτευγμάτων των αρχαίων χρόνων με εκείνα του αρχαίου κόσμου και του Μεσαίωvus. Ιδιαίτερα θα υπογραμμίσει την πρόοδο που έχει συντελεσθεί στις τεχνολογικές ανακαλύψεις και θα προσδώσει ιδιαίτερη σημασία στον πολιτικό

ρόλο του τύπου, ως «*φονικόν της τυραννίας όπλον και το δραστηριώτερον της τελειοποιήσεως και ενώσεως των εθνών μέσον*»⁵⁵, το καλύτερο μέσο για την διάδοση των ιδεών και της παιδείας⁵⁶. Η πραγματοποίηση των νέων ιδεών θα οδηγήσει στην δημιουργία της αληθινής κοινωνίας, η οποία στηρίζεται τόσο στην κυριαρχία του λαού όσο και στον νόμο της φύσεως, και έχει ως δύο παλλάδια, την «*εργασίαν και την τελείαν γνώσιν της αξίας του εαυτού μας*»⁵⁷. Όταν η κοινωνία είναι σε θέση να επιλέξει αυτούς που έχουν τον νου, την πείρα και τα φώτα να κατανοήσουν τις ηθικές αυτές αξίες, τότε εξασφαλίζεται η σύμπνοια ανάμεσα σε κυβερνώντες και κυβερνωμένους και δημιουργείται η «*καθαρά αντιπροσωπευτική πολιτεία*»⁵⁸.

Οι ιδέες του Πυλαρινού για τους «*εργάτες της κοινωνίας*» και την ηθική διάσταση της εργασίας απηχούν ως έναν βαθμό την γνωστή παραβολή του Saint-Simon. Ο καθοδηγητικός ρόλος των «*σοφών και φιλανθρώπων ανδρών*» και η ύπαρξη μιας «*αντιπροσωπευτικής πολιτείας*» εκφράζουν τις αντίστοιχες αντιλήψεις του Γάλλου φιλοσόφου. Παράλληλα, ο ίδιος διακρίνεται από μια αισιοδοξία για την πορεία της ανθρωπότητας, υιοθετεί την ιδέα της προόδου, ως επισημάνουμε, ότι στις 25 Οκτωβρίου 1833⁵⁹ ανακοινώνει την έκδοση εβδομαδιαίου επιστημονικού περιοδικού με τίτλο *Πρόοδος*, που είναι διάχυτη στο έργο του Γάλλου φιλοσόφου και προσδοκά την δημιουργία μιας «*προοδευτικής βιομηχανικής κοινωνίας*», στην οποία θα εκλείψουν η αμάθεια και η εκμετάλλευση. Ο ίδιος πιστεύει ότι ο Όθων, ως συνταγματικός μονάρχης, θα αποτελέσει την καλύτερη εγγύηση για να εισέλθει η χώρα στην «*βιομηχανική κοινωνία*». Με τον τρόπον αυτό αποδέχεται τις απόψεις του Γάλλου φιλοσόφου και οικονομολόγου, όπως αναφέραμε παραπάνω, για την σημασία και συμβολή της συνταγματικής μοναρχίας στην οικονομική ανάπτυξη και πρόοδο.

3.1. Η προσπάθεια πραγματοποίησησεως των ιδεών του Saint-Simon

Όσον αφορά την πραγματοποίηση των ιδεών του Saint-Simon σε επίπεδο οικονομικής πολιτικής, αυτή πρέπει να αναζητηθεί στην γενικότερη προσπάθεια που καταβάλλουν οι μαθητές του Γάλλου οικονομολόγου και φιλοσόφου μετά τον θάνατο του δασκάλου τους. Πραγματικά, οι διαπρεπέστεροι μαθητές του Saint-Simon, Saint-Amand Bazard (1791-1832) και Barthelemy-Prosper Enfantin (1796-1864) ανέλαβαν να διαδώσουν τις ιδέες του Saint-Simon⁶⁰. Δημιούργησαν έναν κύκλο οπαδών, ο οποίος συνεχώς διευρυνόταν και περιελάμβανε διανοουμένους, βιομηχάνους, τραπεζίτες, μηχανικούς. Ο βίος της ενώσεως αυτής υπήρξε σύντομος, αφού μετά την σύλληψη των στελεχών Enfantin, Duveyrier και Chevalier από την αστυνομία

και την καταδίκη τους σε φυλάκιση ενός έτους (27-28 Αυγούστου 1832)⁶¹, επήλθε διάσπαση και διάλυση. Οι οπαδοί τους αναγκάστηκαν να διαφύγουν σε χώρες της Μεσογείου, στην Αίγυπτο⁶², - όπως ο Enfantin-, στην Τουρκία και στην γειτονική Ισπανία⁶³. Στις χώρες αυτές οι σαινσιμονιστές θα διαδραματίσουν τον ρόλο των φωτισμένων τεχνοκρατών, οι οποίοι υποβάλλουν συγκεκριμένα σχέδια οικονομικής αναπτύξεως.

Η εξόρμηση των Γάλλων σαινσιμονιστών, μελών της κοινότητας των Παρισίων, συντελείται στις χώρες της Ανατολικής Μεσογείου⁶⁴ και για έναν ακόμη λόγο. Αρκετούς μήνες πριν από την διάλυση της κοινότητας, ο Michel Chevalier (1806-1879)⁶⁵, είχε επεξεργασθεί ένα μεγαλόπνοο σχέδιο για την ένωση της Δύσεως με την Ανατολή. Η Μεσόγειος θα μπορούσε να καταστεί η γέφυρα που θα ενώσει τον δυτικό με τον ανατολικό κόσμο,⁶⁶ έτσι ώστε να δημιουργηθεί με τον τρόπο αυτό μια ενοποιημένη πολιτεία των λαών της Μεσογείου⁶⁷. Το μέσο για την ένωση αυτή θα είναι οι σιδηρόδρομοι. Για τον λόγο αυτό σχεδιάζει ένα πυκνό δίκτυο σιδηροδρομικών γραμμών, που θα συνδέει την Δύση με τα μεγαλύτερα εμπορικά λιμάνια και κέντρα της Μεσογείου⁶⁸.

Του κανόνος αυτού δεν απετέλεσε εξαίρεση και το ελληνικό βασίλειο. Την χρονιά που εγκαθίσταται και διδάσκει στο Ναύπλιο ο Πυλαρινός, καταφεύγει στην ίδια πόλη μια ομάδα Γάλλων οπαδών του Saint-Simon με επικεφαλής τον Gustave Eichthal (Nancy 1804-Paris 1886)⁶⁹.

Την εποχή αυτή η διακυβέρνηση της χώρας έχει ανατεθεί στην Αντιβασιλεία (Φεβρουάριος 1833 - Φεβρουάριος 1835) και η γαλλική εξωτερική πολιτική προσπαθεί να εύρει στηρίγματα μέσα στους κόλπους της⁷⁰.

Στην κάθοδο του Eichthal στην Ελλάδα συνηγορεί το γεγονός ότι ο αδελφός του Adolphe d'Eichthal είχε γίνει πρόσφατα πρόξενος της Ελλάδος στο Παρίσι. Παράλληλα, η οικογένεια του, έχοντας ήδη οικονομικές δεσοληψίες με την Ελληνική Κυβέρνηση, θεωρούσε ότι η παρουσία του Gustave θα διευκόλυνε τα σχέδιά της για την επέκταση των οικονομικών δραστηριοτήτων της στην Ελλάδα⁷¹.

Τον Οκτώβριο του 1833 (12.10.1833) η Γραμματεία (Υπουργείο) των Εσωτερικών ανατίθεται στον γαλλόφιλο Κωλέττη (1774-1847), του οποίου η θέση έχει ιδιαίτερα ισχυροποιηθεί αυτή την περίοδο μετά την σύλληψη του Κολοκοτρώνη και τους διωγμούς των Ναπαίων, τον Σεπτέμβριο του 1833. Η εποχή αυτή κρίθηκε και η πλέον κατάλληλη, αφού η γαλλική πολιτική είχε βρει στο πρόσωπο του Κωλέττη τον καλύτερο εκφραστή της. Ο ίδιος,

σπουδασμένος στο Παρίσι, δεν αποκλείεται να γνώρισε τις ιδέες των σαινσιμονιστών και να συνδέθηκε με ορισμένους εξ' αυτών. Συστήθηκε στις 29 Απριλίου 1834 το Γραφείο της Δημοσίας Οικονομίας (Staatswirthschaftliches Bureau), ως ιδιαίτερη υπηρεσία στο Υπουργείο Εσωτερικών⁷².

Ο Eichthal διεκδικεί την πρωτοβουλία ιδρύσεως του Γραφείου: «*Επί τέλους προ δύο μηνών, [...], από διάβημα εις διάβημα, κατόρθωσα να επιτύχω την συγκρότησιν είδους Γραφείου Πολιτικής Οικονομίας, το οποίον θα αναλάβη και θα φέρη, ελπίζω, εις πέρας το επιχείρημα*», γράφει στις 7 Μαΐου 1834 στον φίλο και ομοϊδεάτη του Duveyrier⁷³.

Πράγματι, οι αρμοδιότητες του Γραφείου Δημοσίας Οικονομίας περιγράφονται σ' ένα κείμενο με εξαιρετικά φιλόδοξους στόχους, όπως η χωρογραφία, τοπογραφία και γεωδαισία του βασιλείου, με τελικό στόχο τη σχεδίαση χάρτη ακριβείας, η γενική απογραφή του πληθυσμού και των ζώων κάθε κατηγορίας, η σύνταξη κτηματολογίου, η καταγραφή μεταλλείων και αρχαιοτήτων, η μελέτη της πιστωτικής καταστάσεως και τοκογλυφίας, η επεξεργασία προτάσεων για την γεωργία, το εμπόριο, την βιομηχανία, την χάραξη οδικού δικτύου, την μετεγκατάσταση ή και ίδρυση οικισμών, και την προετοιμασία «ιδίως» του αποικισμού⁷⁴.

Στην εισηγητική έκθεση που συνόδευε το νομοσχέδιο με την υπογραφή του Γραμματέα Εσωτερικών Ιωάννη Κωλέττη, αναφέρονται ως παραδείγματα το βρετανικό Board of Trade και το Bureau de Commerce, για να καταδειχθεί η σημασία του θεσμού. Παράλληλα, στην Έκθεση γίνεται λόγος για την συγκρότηση εννεαμελούς κεντρικού γραφείου -, αποτελουμένου από τρεις διευθυντές, έναν μηχανικό, έναν ταμία, δύο γραμματείς κι' έναν γραφέα -, που θα πλαισιώνεται από δέκα τετραμελείς επιτροπές σε πεδίο νομού⁷⁵. Τελικά, προκρίθηκε από την Αντιβασιλεία η στελέχωση του γραφείου με τρεις συμβούλους, έναν μηχανικό, δύο γραμματείς κι' έναν γραφέα, συνολικά επτά άτομα. Τις θέσεις των τριών συμβούλων κατέλαβαν οι Γάλλοι Eichthal και Roujoux -, ένας μαθητής του Κοραή, όπως αναφέρει ο Eichthal⁷⁶-, και ο Ν. Πονηρόπουλος, συνεπικουρούμενοι από τον βουαρό γεωμέτρη D.A. Guebhard⁷⁷.

Το *Γραφείο Δημοσίας Οικονομίας* και ειδικότερα η δομή και διάρθρωσή του προσιδιάζει στο θεσμό του chambre d'industrie, το οποίο διαδραματίζει σημαντικό ρόλο ως συμβουλευτικό όργανο του Υπουργείου Εσωτερικών, όπως περιγράφει ο Saint-Simon στο έργο του *De systeme industriel*. Είναι πράγματι αξιοσημείωτο ότι οι οπαδοί αυτοί του Saint-Simon αποτελούσαν για τον τόπο τους εκφραστές μιας ελίτ επιστημόνων και τεχνοκρατών που, κατά τα πρότυπα του Saint-Simon, είναι σε θέση να πραγματοποιήσουν τις

προτάσεις που υποβάλλουν: η εκτέλεση μιας σειράς έργων υποδομής, όπως η διάνοιξη του Ισθμού της Κορίνθου⁷⁸, η κατασκευή οδικών αρτηριών, αποτελεί το κλειδί της οικονομικής προόδου. Στο πεδίο της πολιτικής, η δράση τους θα επικεντρωθεί γύρω από το καινό πρόβλημα των εθνικών κτημάτων. Επικρίνοντας τόσο την άποψη της διανομής τους στους αγρότες, που αποτελούσε θέση του κόμματος των «Ναππαίων», όσο και την άποψη των μεγαλοκτηματιών, των προσκειμένων στο αγγλικό κόμμα, για την πώληση τους, αυτοί θα προτείνουν την παραμονή στο δημόσιο του μεγαλύτερου μέρους αυτής της εθνικής γης και την μετατροπή της, σε πρότυπα αγροκτήματα, με την εγκατάσταση σ' αυτά Ευρωπαίων αποίκων, φορέων τεχνολογικής προόδου στην γεωργία⁷⁹. Η διαδικασία αυτή θα επιφέρει, σύμφωνα με τους σαινσιμονιστές, την συσσώρευση κεφαλαίου και αυτή στην συνέχεια θα συμβάλει στην ανάπτυξη της βιομηχανικής παραγωγής⁸⁰. Περαιτέρω, το Κράτος πρέπει να καταρτίσει σχέδιο για την συγκρότηση των αναγκαίων πιστωτικών οργάνων, όπως μιας Κρατικής Τραπέζης, μιας τραπέζης επιχειρήσεων, που θα συμβάλλουν στην τεχνολογική πρόοδο.

Οι ιδέες και σκέψεις του Eichthal για τον αποικισμό της υπαίθρου που έχει ερημωθεί δεν είναι νέες. Παρόμοιες απόψεις είχαν διατυπωθεί και προτούτερα, τόσο κατά την διάρκεια της Επανάστασεως⁸¹, όσον και επί Καποδίστρια⁸², ενώ ανάλογες προτάσεις είχαν υποβάλει ο Ελβετός γιατρός Louis-Andre Gosse⁸³ και ο Thiersch⁸⁴. Η αναφορά αυτή επιβεβαιώνει ότι η ιδέα του αποικισμού της υπαίθρου κυκλοφορούσε στην περιρρέουσα ατμόσφαιρα της εποχής, χωρίς να υπάρχει οποιαδήποτε συνάφεια με τον σαινσιμονισμό. Δεν είναι χωρίς σημασία να υπογραμμισθεί ότι ο Καποδίστριας δέχεται αιτήσεις Κρητών και άλλων Ελλήνων των τουρκοκρατούμενων περιοχών για την εγκατάστασή τους στην Πελοπόννησο⁸⁵. Μέτρα αποικισμού της υπαίθρου έλαβε και η Αντιβασιλεία με περιορισμένα όμως αποτελέσματα⁸⁶. Η ενέργεια του Eichthal για την ίδρυση του Γραφείου Δημοσίας Οικονομίας είχε οπωσδήποτε την κάλυψη του Κωλέττη, αλλά και του μέλους της Αντιβασιλείας Georg Ludwig von Maurer, ο οποίος θεωρούσε την ύπαρξη αυτού του θεσμού χαρακτηριστικό όλων των προηγμένων κρατών⁸⁷. Δεν θα πρέπει να παραβλέψουμε το γεγονός ότι ένα χρόνο νωρίτερα ο Fr. Thiersch είχε τονίσει ότι *πρέπει «να ανασυσταθή η Επιτροπή Στατιστικής που είχε γίνει και μετά εγκαταλείφθηκε από τον Κυβερνήτη, και να ακολουθηθούν οι συμβουλές που τα μέλη της του είχαν πολλές φορές υποβάλει χωρίς να γίνουν ποτέ αποδεκτές- συμβουλές που βρίσκονται ακόμα καταχωρημένες στα αρχεία»*⁸⁸.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι κύριος σκοπός του *Γραφείου Δημοσίας Οικονομίας* ήταν η οργάνωση του αποικισμού. Τούτο υπογραμμίζεται ήδη στο πρώτο άρθρο του ιδρυτικού διατάγματος, ενώ αναλύεται εκτενέστερα στο 10^ο και 43^ο άρθρο, το οποίο και παρέχει στο Γραφείο την εξουσιοδότηση να διαπραγματεύεται με «*συντροφίας ή με άτομα θέλοντα να κατοικήσωσιν εις την Ελλάδα*». Ο ίδιος ο Eichthal σημειώνει: «*Αφ' ότου έφθασα ενταύθα, η επιθυμία μου είναι να φέρω αποίκους εις την Ελλάδα. Επί της ερημωθείσης ταύτης γης, πόλεις, μνημεία, θέατρα, δρόμοι, οικίαι, επί των σιωπηλών ήδη θαλασσών της, πλοία, ιστιοφόρα, ατμοκίνητα — ταύτα πλανώνται αενάως ενώπιον της φαντασίας μου*»⁸⁹. Ο ίδιος οραματίζεται αγγλικές, γαλλικές, γερμανικές βιομηχανικές, αλλά και «*γεωργικές*» αποικίες.

Άξιον αναφοράς είναι ότι την εποχή που δρα ο Eichthal στον ελλαδικό χώρο και προσπαθεί να οργανώσει κατά τον πλέον ορθολογικό τρόπο το *Γραφείο Δημοσίας Οικονομίας*, παρατηρείται στον τύπο της εποχής μια συστηματική προβολή των ιδεών του Saint-Simon. Ειδικότερα, στην εφημερίδα του Ναυπλίου *Εποχή*⁹⁰ και σε άρθρο που τιτλοφορείται *Περί των βιομηχάνων, των Υπουργηματιών και των ζώντων από συντάξεις*, υποστηρίζεται η άποψη ότι σε κάθε κοινωνία υπάρχουν δύο ομάδες που βρίσκονται σε συνεχή διαμάχη μεταξύ τους. Στην μια ομάδα περιλαμβάνονται οι άνθρωποι που ζουν από την εργασία τους και στην δεύτερη όσοι συντηρούνται από τους υπολοίπους. Κυριώτεροι εκπρόσωποι της δεύτερης ομάδος είναι οι πολιτικοί. Η ομοιότητα ανάμεσα στους *industriels* και στους *oisifs* του Saint-Simon είναι εμφανής. Σε μεταγενέστερο χρονικά εκτενές άρθρο με τίτλο *Περί του Διοργανισμού της Κοινωνίας*⁹¹, επισημαίνεται ότι η Κυβέρνηση επιβάλλεται να δώσει ώθηση στην ανάπτυξη της βιομηχανίας και γεωργίας. Για να πραγματοποιηθεί όμως κάτι τέτοιο, τα δημόσια υπουργήματα πρέπει να ασκούνται από ανθρώπους που συμβάλλουν στην αύξηση του εθνικού πλούτου, όπως είναι εκείνοι που ασχολούνται με το εμπόριο, την βιομηχανία και την γεωργία, ενώ πρέπει να παραμερίζονται οι αργόσχολοι, ακόμα και αν έχουν μεγάλες περιουσίες. Το άρθρο αυτό είναι φανερό ότι εκφράζει έντονα τον προβληματισμό των ιδεών του Saint-Simon και ιδιαίτερα απηχεί τις ιδέες του Γάλλου φιλοσόφου για την κατάργηση των κοινωνικών προνομίων και δικαιωμάτων. Κατά τρόπον σαφή εκφράζεται η ευχή, όπως τα μέλη της τάξεως των εργαζομένων καταλάβουν ηγετική θέση στην δημοσία ζωή του τόπου.

Παρ' όλο που το *Γραφείο Δημοσίας Οικονομίας* ξεκίνησε φιλόδοξα, με στόχο όπως «*δοθή ενάτης εις τα αφορώσας τα συμφέροντα της γεωργίας ενεργείας της Κυβερνήσεως, και υπάρχει η δέουσα ειδικότης και φροντίς*»⁹²,

δεν απέδωσε τους προσδοκώμενους σκοπούς. Ως αίτια θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε το ανεπαρκές και χωρίς εξειδικευμένες γνώσεις προσωπικό και την πολιτική συγκυρία που δεν επέτρεψαν την αποτελεσματική παρέμβαση σε μια κοινωνικοοικονομική δομή που ήταν ήδη πολύπλοκη. Η διχόνοια που ξέσπασε ανάμεσα στα μέλη της Αντιβασιλείας και είχε ως αποτέλεσμα την ανάκληση του Maurer, τον Ιούλιο του 1834, και την ισχυροποίηση της θέσεως του Armansperg⁹³-, και κατ' επέκταση της αγγλικής πολιτικής έναντι της γαλλικής -, οδήγησε σε δίωξη των μελών του «Γραφείου Δημοσίας Οικονομίας» με την αιτιολογία τις συνωμοτικές δραστηριότητες των μελών της Σαινσιμονικής Εταιρείας. Αξίζει στο σημείο αυτό να αναφέρουμε ότι ο σαινσιμονισμός, παρ' όλο που δεν επαγγελλόταν επαναστατικές και βίαιες πράξεις για την κατάλυση της τάξεως, είχε χαρακτηριστεί επικίνδυνη πολιτική θεωρία, ιδιαίτερα μετά το 1830. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Metternich θεωρούσε τον σαινσιμονισμό ως ανατρεπτικό δόγμα, το οποίο υπέσκαπτε την τάξη και υποκινούσε «την μάζα των προλεταρίων (*masses des proletaires*)» κατά των «ιδιοκτητών (*proprietaries*)»⁹⁴. Δεν αποκλείουμε ότι πιθανόν και ο Armansperg να ήταν φορέας μιας παρόμοιας ιδεολογίας με την αντίστοιχη του Metternich και ως εκ τούτου να ήταν αντίθετος με τις απόψεις των σαινσιμονιστών.

Παρ' όλες τις προσπάθειες και παρεμβάσεις που κατέβαλλε ο Κωλέττης, ώστε να παραμείνει ο Eichthal στη θέση του, τελικά ο Γάλλος σαινσιμονιστής απογοητευμένος απεχώρησε οριστικά από την Ελλάδα τον Ιούνιο του 1835⁹⁵.

3.2. Η συμβολή του Graillard στην εφαρμογή των σαινσιμονιστικών θεωριών στην Ελλάδα

Είναι ενδεικτικό ότι την εποχή που έχει ξεσπάσει ο ανταγωνισμός ανάμεσα στα μέλη της Αντιβασιλείας και γίνονται προσπάθειες να παραμείνει στην θέση του ο Eichthal, υποβάλλεται από τον Γάλλο στρατιωτικό Francois Graillard (1792-1863) ένα Υπόμνημα απευθυνόμενο στον Όθωνα με τίτλο *Memoire sur la loi du developpement de la civilisation Hellenique Moderne*⁹⁶, που συνεγράφη τον Απρίλιο του 1835. Ο συντάκτης του υπομνήματος είναι, όπως ο ίδιος δηλώνει, φορέας των ιδεών του Saint-Simon. Στο Υπόμνημά του εκθέτει μια σειρά συγκεκριμένων μέτρων και διατυπώνει προτάσεις ταξινομημένες σε πέντε διακεκριμένα και με τον ίδιο τίτλο το καθένα κεφάλαια: Κεφάλαιο περί Ιδιοκτησίας και Αστικού Κώδικος, Περί κοινοτήτων, Περί αποικισμού, Περί του τραπεζικού συστήματος και της φορολογίας, Περί οργάνωσης της Εκπαιδεύσεως⁹⁷. Απώτερος σκοπός του είναι να υποδείξει στον Όθωνα τα μέτρα που πρέπει να λάβει, έτσι ώστε να οργανωθεί με

επιτυχία η παραγωγή και να ανελιχθεί το νέο κράτος οικονομικά και πνευματικά.

Οι ιδέες και προτάσεις του Graillard κινούνται στην ίδια συλλογιστική με τις αντίστοιχες των υπολοίπων Γάλλων σαινσιμονιστών που έχουν επανδριόσειτο *Γραφείο Δημοσίας Οικονομίας*. Ιδιαίτερη προσοχή θα προσδώσει ο Graillard στο θέμα του αποικισμού, όπου προτείνει την δημιουργία τριών μεγάλων αποικιών -, μιας γαλλικής, μιας γερμανικής και μιας αγγλικής -, οι οποίες θα κατανεμηθούν σε κοινότητες των 1000-5000 ατόμων. Οι γαίες θα παραχωρηθούν δωρεάν, με ετήσιο φόρο. Τα μέλη κάθε κοινότητας θα αποτελούν μια αυτόνομη εταιρεία εργαζομένων, με διάρκεια δέκα χρόνια. Η χρήση προωθημένων μεθόδων και μέσων παραγωγής, που θα μεταφέρουν στην Ελλάδα οι άποικοι, θα καταστήσει τις κοινότητες αυτές πρότυπες παραγωγικές μονάδες, όπου *θα αναπτυχθούν και θα τελειοποιηθούν όλα τα προϊόντα της γεωργικής, βιοτεχνικής και εμπορικής βιομηχανίας*⁹⁸. Οι προτάσεις του για τον αποικισμό είναι συγκεκριμένες και εξειδικευμένες, αποδεικνύονται ως οι πλέον ολοκληρωμένες απ' όσες είχαν διατυπωθεί μέχρι τότε.

Οι απόψεις του Graillard, όπως και των υπολοίπων σαινσιμονιστών για τον αποικισμό εμφανίζονται σε μια εποχή κατά την οποία γίνεται λόγος στην Γαλλία για την αποστολή πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού σε νέες χώρες. Το εργατικό αυτό δυναμικό που ζεί τώρα σε κατάσταση ενδείας θα καταστεί ο φορέας αναπτυξιακής διαδικασίας στην χώρα εγκαταστάσεως".

Τέλος οφείλουμε να αναφέρουμε ότι ο Graillard δεν μετέχει στο Γραφείο, ούτε εμφανίστηκε στην Ελλάδα μετά τον διωγμό των σαινσιμονιστών στη Γαλλία, όπως αναφέρεται¹⁰⁰. Στην Ελλάδα είχε εγκατασταθεί από τον Νοέμβριο του 1821, θα λάβει μέρος στον αγώνα και θα του ανατεθεί επί Όθωνος η οργάνωση της Χωροφυλακής¹⁰¹.

3.3. Επίδραση των ιδεών - Διάσωση

Οι ιδέες των σαινσιμονιστών και κυρίως οι προτάσεις τους για τον αποικισμό δεν συνεκίνησαν τους Έλληνες. Άλλωστε οι προτάσεις τους και η γενικότερη φιλοσοφία τους δεν προσέγγισαν την τάξη των εργαζομένων, που δεν της δόθηκε η δυνατότητα να οργανωθεί. Τα θετικά σημεία της διδασκαλίας τους για την βιομηχανοποίηση δεν βρήκαν την απαιτούμενη υποστήριξη. Η *Ουτοπία* τους, η οποία δεν είχε πολλά κοινά με τον σοσιαλισμό, αλλά ήταν μια μορφή ουμανιστικού καπιταλισμού, δεν είχε θέση σε μια χώρα που αγωνιζόταν να βρεί την ταυτότητά της και το πεπρωμένο

της¹⁰². Τα ποικίλα πολιτικά προβλήματα, όπως η επιρροή των Μ. Δυνάμεων, η παρουσία του ξένου παράγοντος, υπήρξαν ανασταλτικοί παράγοντες για την εδραίωση των σαινσιμονιστικών ιδεών.

Δεν πρέπει παρ' όλα αυτά να παραγνωρίσουμε ότι οι απόψεις τους για την συμμετοχή του Κράτους στον σχεδιασμό για την βιομηχανική οργάνωση θα κάνουν έντονη την παρουσία τους στα 1837, όταν θα εκδοθεί το διάταγμα για την σύσταση της *Επιτροπής επί της Εμφυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας* (25.1.1837)¹⁰³. Η ιδέα για την δημιουργία μιάς επιτροπής εμφυχώσεως της ελληνικής βιομηχανίας και γεωργίας, οφείλεται αποκλειστικά στον Γαλλοτραφή γεωπόνο και εμπειρικό γεωργοοικονομολόγο Γρηγόριο Παλαιολόγο (1794-1844)¹⁰⁴, ο οποίος σε άρθρο του με τίτλον *Περί Γεωργίας και Βιομηχανίας*¹⁰⁵, υπογραμμίζει ότι «*τρία σημαντικά αντικείμενα, τα οποία κατ'εξοχήν πρέπει να σύρουν την προσοχή μιάς φωτισμένης και πατριωτικής διοικήσεως είναι η γεωργία, η βιομηχανία και το εμπόριον*»¹⁰⁶. Προτείνεται ο προγραμματισμός και σχεδιασμός της βιομηχανίας και γεωργίας. Ο Παλαιολόγος είχε διατελέσει διευθυντής του υπό οργάνωση Αγροκηπίου της Τίρυνθος από τις αρχές του 1830 έως τον Μάρτιο του 1831¹⁰⁷, και υπηρέτησε στο Γραφείο της Δημοσίας Οικονομίας έως το 1838. Κατά το 1837 διορίστηκε μέλος της υπ' αυτού προταθείσης και συσταθείσης Επιτροπής επί της Εμφυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας¹⁰⁸.

Ο Παλαιολόγος υπήρξε μέλος της *Ελληνικής Εταιρείας των Παρισίων*¹⁰⁹, υπότροφος της *Societe Philanthropique en faveur des Grecs*¹¹⁰ και δεν αποκλείουμε να του ήταν γνωστές οι ιδέες του Saint-Simon. Βέβαια, ο θεσμός που προτείνει, λειτουργεί στην Γαλλία απο το 1801 με την επωνυμία *Societe d'encouragement pour l'industrie nationale*, ως κοινωφελής οργανισμός.

Απήχηση των σαινσιμονιστικών ιδεών συναντούμε τα αμέσως επόμενα χρόνια στο έργο του δημοσιογράφου και διανοούμενου Παναγιώτη Σοφιανοπούλου (1786-1856)¹¹¹. Τις ιδέες των ουτοπιστών σοσιαλιστών γνώρισε κατά την παραμονή του στο Παρίσι (1827-1834). Χωρίς να δηλώνει *σαινσιμονιστής*¹¹², προβαίνει σε κριτική παρουσίαση των απόψεων του σαινσιμονισμού, γράφοντας ότι έχει «*πολλές στάσιμες θέσεις*»¹¹³. Όμως δεν μπορούμε να παραγνωρίσουμε ότι τα τυπικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα της σκέψεώς του, εμφανίζουν πολλές ομοιότητες με την διδασκαλία του σαινσιμονισμού. Έτσι, απαντά στον Σοφιανόπουλο το αίτημά του να μεταβληθούν οι κυβερνήσεις όλων των χωρών της Ευρώπης «*εις μίαν μόνην*»¹¹⁴, άποψη που σαφώς είναι επηρεασμένη από την ιδέα της Ενωμένης Ευρώπης του Saint-Simon. Ακόμα, και αυτή η παραβολή του Saint-Simon θα εύρε ι τον

εκφραστή της στο πρόσωπο του Σοφιανόπουλου. Στην νέα «προοδευτικήν και βιομηχανικήν κοινωνίαν», την οποία οραματίζεται, όπου θα εκλείψει η αδράνεια και η αμαθία των γυναικών¹¹⁵, «άπαντες επί της Γής, Βασιλείς, Αυτοκράτορες, Ηγεμόνες, Προέδροι, Υπουργοί, Πατριάρχαι, ράβτται, αροτοποιοί, ξευγολάται, σιδηρουργοί, αμπελουργοί, ποιμένες, πατέρες, διδάσκαλοι, δημοσιογράφοι, ιερείς, έμποροι, ναύται, υαλοποιοί, κτίσται, μεταπράται, στρατηγοί, ιατροί, μητέρες, δήμαρχοι, είμεθα ΕΡΓΑΤΑΙ!»¹¹⁶. Χαρακτηρίστηκε «ως προκλητικός και θορυβώδης, εκκεντρικός»¹¹¹, «τεθλωμένος ών από θρησκευτικός αιρέσεις»¹¹⁶, «άκρως δημοκράτης»¹¹⁹, κατετάγη από την Ιερά Σύνοδο στους «εχθρούς του Χριστιανισμού»¹²⁰ και από συντηρητικούς κύκλους στηλιτεύθηκε ως «θηριάνθρωπος και εθνομίσητος»¹²¹. Οι ιδέες του δεν φαίνεται να άσκησαν οποιανδήποτε επίδραση ούτε υπήρξε συνέχεια.

Είναι ενδιαφέρον, τέλος, να υπογραμμίσουμε ότι οι ιδέες του Saint-Simon, ειδικά, και των λοιπών ουτοπιστών — σοσιαλιστών γενικώτερα, δεν έτυχαν της ευμενούς υποδοχής από την ακαδημαϊκή κοινότητα, την οποία εκπροσωπούσε εκείνη την εποχή ο Ιωάννης Σούτσος, μοναδικός ακαδημαϊκός οικονομολόγος. Οι απόψεις του Σούτσου υπήρξαν αρνητικές¹²² για τους ουτοπιστές σοσιαλιστές και οπωσδήποτε επηρέασαν την κοινή γνώμη. Είναι όμως ενδεικτικό, και μέχρι σήμερα δεν έχει τύχει της προσοχής των ερευνητών, ότι στο έργο ενός άλλου ακαδημαϊκού διδασκάλου που κινείται έξω από το ελληνικό κράτος παρατηρείται μια αποδοχή των ιδεών του Saint-Simon. Πρόκειται για τον φιλόσοφο και νομομαθή, Καθηγητή της Ιονίου Ακαδημίας, Πέτρο Βράϊλα-Αρμένη (1812-1884). Πραγματικά, σε υπόμνημά του με τίτλο *Περί του αντικειμένου και των ορίων της Πολιτικής Οικονομίας και των σχέσεων αυτής προς τας άλλας κοινωνικός επιστήμας* που αναγνώσθηκε στην *Εταιρεία των Φιλομαθών* στην Κέρκυρα (19.10.1845)¹²³, αναγνωρίζει την πρόοδο των επιστημών που έχει συντελεσθεί¹²⁴, κάνει λόγο για την ενότητα των επιστημών, υπογραμμίζει ότι η Οικονομική Επιστήμη είναι εντελώς νέα¹²⁵, και για τον λόγον αυτόν οφείλουμε να προσδιορίσουμε τα όρια, το αντικείμενο, την σημασία της¹²⁶. Κατά την ανάλυση των σχέσεων της Οικονομικής Επιστήμης, «της επιστήμης του Ωφελίμου»¹²¹, όπως την αποκαλεί -, προφανώς επηρεασμένος, από τον J. Bentham-, με την Νομική, υπογραμμίζει την βιομηχανία και την σημασία της στην παραγωγή του κοινωνικού πλούτου¹²⁸. Με τον όρο *βιομηχανία* αναγνωρίζει όλους τους φορείς εκείνους που συμβάλλουν στην αύξηση του πλούτου. Είναι ενδεικτικό ότι είναι σαφώς επηρεασμένος από την διδασκαλία του Saint-Simon για την παραγωγή.

4. Συμπεράσματα

Οι ιδέες και προτάσεις του H.C. de Saint-Simon για την πρόοδο και την χειραφέτηση των γυναικών, την δημιουργία μιάς βιομηχανικής κοινωνίας, όπου όλοι θα εργάζονται δεν πέρασαν απαρατήρητες από τους Έλληνες της Διασποράς. Η οποιαδήποτε προσπάθεια που καταβλήθηκε μετά την συγκρότηση του ελληνικού βασιλείου για πρακτική εφαρμογή τους στον ελλαδικό χώρο βρήκε αντίσταση τόσο από τις αδυναμίες της ελληνικής κοινωνίας όσο και από την πολιτική συγκυρία. Η προβολή της ιδέας του αποικισμού που έτεινε να εξελιχθεί ως η πλέον σημαντική των προτάσεων των σαινσιμονιστών δεν θα εύρει απήχηση στο ευρύ κοινό. Παράλληλα, στον ακαδημαϊκό χώρο, η διδασκαλία του Saint-Simon δεν θα εύρει αποδοχή. Δεν είναι χωρίς αξία να υπογραμμισθεί ότι ο ίδιος ο Πυλαρινός, ο κατ' εξοχήν φορέας και προπαγανδιστής της ιδεολογίας του Saint-Simon στην Ελλάδα, θα καταλάβει αργότερα ακαδημαϊκή θέση στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και θα προπαγανδίσει την φιλοσοφία του Εγέλου¹²⁹.

Σημειώσεις

1. Η *Πραγματεία περί Παραγωγής και Διανομής τον Πλούτου*, Εν Αθήναις: Α. Κορομηλιά, ενσωματώθηκε αυτούσια στην πρώτη έκδοση του κυρίου έργου του Ιωάννη Σούτσου, με τίτλο *Πλουτολογία*, Αθήναι 1868/69. Πρβ. Ιθακήσιος Δ. 1991, σσ. 35-78. Επί του έργου του Σούτσου απιέρωσε ειδική βιβλιοκριτική ο Παπαρηγόπουλος Κ. 1851, σσ. 865-869.

2. Έργα οικονομικού περιεχομένου εκδίδονται και πριν από το 1850, όπως του Παλαιολόγου Γρ. 1833-35[1881], Βράϊλα-Αρμένη Π. 1845 [1986].

3. Σκλαβενίτης Τ. 1994, σσ. 107- 156. Στην λίαν ενδιαφέρουσα και περισπούδαστη αυτή μελέτη αποκαλύπτεται το μεταφραστικό εγχείρημα του Σπ. Βαλέτα στο έργο του Say J. B. 1819. Η μετάφραση του Βαλέτα παρέμεινε ανέκδοτη. Αξίζει στο σημείο αυτό να υπογραμμισθεί, κάτι που δεν είναι ευρύτερα γνωστό, ότι σε μετάφραση του ίδιου έργου του Say είχε προβεί και ο ιατρός Μιχαήλ Χρισταρής (Ιωάννινα 1773-Αθήνα 1851), κατά την παραμονή του στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, όπως μας πληροφορεί ο Rizos - Neroulos I. 1827, σελ. 54, αναφ. υπό Argyropoulos R. 1989, σελ. 68. Το έργο όμως του Χρισταρή παρέμεινε ανέκδοτο. Αναφορά στο όνομα και στο έργο του Say γίνεται και από την εφημερίδα *Απόλλων* (ετ. Α', αριθμ. 4, Σάββατο 21 Μαρτίου 1831, σ. 15-16) και χαρακτηρίζεται «ως ο περιφημότερος την σήμερον Οικονομολόγος» (*Απόλλων*, ετ. Α', αριθμ. 30, Σάββατο 20 Ιουνίου 1831, σελ. 121-124).

4. Κατά την Καποδιστριακή περίοδο κυκλοφορεί το έργο του Χρυσίδη Γ. 1828, το οποίο αποτελεί μετάφραση του έργου του Say J. B. 1821. Με την άφιξη του Όθωνος στην Ελλάδα (1833) θα κυκλοφορήσει το έργο του Πολυζωΐδη Α. 1833, το οποίον αποτελεί μετάφραση του έργου του Γάλλου φιλελευθέρου οικονομολόγου Droz Fr. 1829.

5. Καλιτσούνακis Δ. 1929, σσ. 220-221. Χουμανίδης Λ. 1974, σ. 920. Ψαλιδόπουλος Μ. 1989, σσ. 101-102.

6. Baloglou C. 2001, σσ. 16-35.

7. Κονδύλης Π. 1988, σσ. 201-203, για μια αντίστοιχη αντιμετώπιση της σχέσεως Κοραή και ιδεολόγων.
8. Goodwin R. 1972, σσ. 409-416.
9. Κρεμμυδάς Β. 1997, σ. 269.
10. Clough Sh. and R. Rapp 1980, τόμ. Β', σσ. 440-443. Χουμανίδης Λ. 1971, σσ. 455-457. Κρεμμυδάς Β. 1997, σσ. 288-292.
11. Κανελλόπουλος Π. 1934, σε Κανελλόπουλος Π. 1995, τόμ. Δ', σ. 315. Γέμτος Π. 1995, σσ. 81-82.
12. Τα έργα του Saint-Simon περιλαμβάνονται στην πολύτομη έκδοση με τίτλο *Oeuvres de Saint-Simon et d'Enfantin*, 47 τόμοι. Paris 1865-1878] ανατ. Aalen, Scientia, 1966 των τόμων 15, 18-23,37-40]. Η βιβλιογραφία που αναφέρεται στην οικονομική και κοινωνική φιλοσοφία του Saint-Simon και των σαινσιμονιστών είναι πάγματι ανεξάντλητη. Το έργο του Walch J. 1967 περιλαμβάνει την καταχώρηση 1049 λημμάτων. Για μια πρόσφατη επαναξιολόγηση της διδασκαλίας του και της συνεισφοράς του στην εξέλιξη των οικονομικών ιδεών, πρβ. τον συλλογικό τόμο των Bergeron L., Groenewegen P. και Jessua C. 1998 και την αυτόθι αναφερομένη βιβλιογραφία (σσ. 109-113).
13. Το έργο αυτό κυκλοφόρησε ανώνυμα το 1802 με τον τίτλο *Lettres d'un habitant de Geneve*, Geneve 1802 και τον επόμενο χρόνο, επίσης ανώνυμα, με τον πληρέστερο τίτλο *Lettres d'un habitant de Geneve a ses contemporains*, Geneve 1803.
14. Manuel Fr. and Fr. Manuel 1997, σ. 592.
15. Coulomb Fr. 1999, σσ. 115-120. Ένα δεύτερο, μεταγενέστερο κείμενο, γραμμένο κατά την διάρκεια του Πολέμου των Εκατό Ημερών το 1815, φέρει τον τίτλο *Opinion sur les mesures a prendre centre la coalition de 1815*. Μενεγάκη Μ. 2001, σ. 224.
16. Saint-Simon C. H. and A. Thierry 1814, σ. 247.
17. Engels Fr. 1880 [1966], α. 66.
18. Mason E. 1931, σελ. 642,647. Schumpeter J. 1954[1994], σσ. 461-463. Spiegel H. W. 1983, σσ. 447-448.
19. Saint-Simon H.-C. and A. Thierry 1818, τομ. Β', α. 132, 168-169.
20. Saint-Simon, H.-C. et d'Enfantin 1865, τομ. Α', α. 24, αναφ. υπό Stark W. 1943, σσ. 49-50.
21. Saint-Simon H.-C. and A. Thierry 1818, τομ. Β', σ. 13.
22. Saint-Simon H.-C. 1821[1998], α. 49, σημ. Ι.
23. Saint-Simon, H.-C. et d'Enfantin 1966, τομ. 37, σ. 129. Αξίζει, έστω και καθ' υπέρβαση, να αναφέρουμε οτι το υπόβαθρο της ιδέας αυτής της διακρίσεως του πληθυσμού μιάς κοινωνίας σε δύο τάξεις, ανευρίσκεται στον Γάλλο προφουσιοκράτη συγγραφέα Pierre Le Pesant de Boisguilbert (1646-1714), ο οποίος κατά την εποχή του Λουδοβίκου ΙΔ' διέκρινε την κοινωνία στην τάξη των «laboureurs et marchands» και την τάξη του «Beau Monde». Πρβ. Jessua Cl. 1998,σελ. 28.

24. Στο τελευταίο έργο του, *Catechisme politique des industriels* (1823-1824), ο Saint-Simon θα επανέλθει στον καταμερισμό της κοινωνίας σε δύο τάξεις. Saint-Simon H.-C. et d'Enfantin 1966, τομ. Β', σσ. 7-10.

25. Saint - Simon H.-C. 1819, σσ. 10-20, σε Zahn L. 1977.

26. Gide Ch. et Ch. Rist 1930, τομ. Α' σ. 257-258. Στεφανίδης Δ. 1950, τομ. Γ, σ. 40.

27. Saint - Simon H.-C. 1859 [1973], τομ. Β', σσ. 444-445. Saint - Simon H.-C. et d' Enfantin 1865, τομ. Α', σ. 122.

28. Gide Ch. et Ch. Rist 1930, τομ. Α', σ. 261. Philip A. 1973, τομ. Α', σσ. 98-99.

29. Manuel Fr. and Fr. Manuel 1997, σ. 629.

30. Saint - Simon H.-C. 1821 [1998], σσ. 76-79. Πρβ. Jessua Cl. 1998, σσ. 38-42. Bergeron L. 1998, σσ. 65-66.

31. Saint - Simon H.-C. et d' Enfantin, Œuvres, τομ. 20ός, σ. 20 (L' Organisateur).

32. Εφημ. *Ήλιος*, αρ. 25, Τρίτη 26 Σεπτεμβρίου 1833, σ. 101.

33,34. Γαζής Γ. 1847[1971], σσ. 62-63.

35. Μενεγάκη Μ. 2001, σ. 222 με αναφορά στο έργο του Saint-Simon H.-C. 1803 [1977], σ. 5 κ. εξ.

36. Saint-Simon H.-C. 1803[1977], σ. 56, αναφ. υπό Μενεγάκη Μ. 2001, σ. 223.

37. Μενεγάκη Μ. 2001, σ. 223.

38. Rodrigues O, L' artiste, le savant et l'industriel Dialogue, εις Saint-Simon H.-C. et d' Enfantin, Œuvres, τομ. 5ος, σ. 214.

39. Πυλαρινός Φρ. 1833a σε Φασουλάκης Στ. 1993, σσ. 21-25.

40. Πυλαρινός Φρ. 1833a σε Φασουλάκης Στ. 1993, σ. 21.

41. Ηλιού Η. 1976, σ. μδ'. Αγγέλου Α. 1993, σσ. 96-99 για τις οικονομικές αντιλήψεις του Κοραή. Στο σημείο αυτό δεν γίνεται καμμία αναφορά στις σχέσεις Κοραή με τον Saint-Simon.

42. Οι σχέσεις του Κοραή με τον La-Fayette διαφαίνονται απο την αλληλογραφία του Χιώτη λογίου με τον Αλέξανδρο Κοντόσταυλο, όταν ο δεύτερος εμφανιζόμενος με αντιπολιτευτική διάθεση προς τον Καποδίστρια παρακαλεί τον Κοραή να εκθέσει την εσωτερική κατάσταση της Ελλάδος στον «περιβόητον υπερασπιστήν της ελευθερίας κύριον Λαφαιέτην δια να παραστήση εις την φιλόνηρον Κυβέρνησίν του τον χαρακτήρα του Κυβερνήτη και την κατάστασιν της Ελλάδος». Αλέξανδρος Κοντόσταυλος προς Αδαμάντιον Κοραή, 25.4.1831, σε: Κοραής Α. 1984, τομ. ΣΤ, σ. 233. Σε μεταγενέστερη επιστολή του (8 Αυγούστου 1831) προς τον Κοντόσταυλο, ο Κοραής θα επιβεβαιώσει την γνωριμία του με τον La-Fayette. Κοραής Α. 1984, τόμ. ΣΤ, σ. 238-239. Αναφορά στην επίδραση του La-Fayette στον Κοραή κάνει και ο Λαζαράς Π. 1833 σε Φασουλάκης Στ. 1993, σ. 27.

43. Ηλιού Φ. 1989, σελ. 69-70, σημ. 92.

44. Καρατζάς Στ. 1976, σελ. 22-26. Παντελοδήμος Δ. 1987, σελ. 12-13.

45. Argyropoulos R. 1989, σελ. 79. Στον κατάλογο της Βιβλιοθήκης του υπάρχουν τα βιβλία του J.B. Say, *Traite d' Economie Politique* (1819⁴), του H. Storch, *Cours d' Economie Politique* (1823) και η γαλλική μετάφραση του Πλούτου των Εθνών του A. Smith (4 τόμοι, 1800).

46. Ήδη από τα τέλη του 1830, η *Εταιρεία* θα λάβει μια διαφορετική μορφή εκφράζοντας τις ανησυχίες των Ελλήνων της διασποράς, οι οποίοι αναμένοντας να συναντήσουν την ευημερία σε μια νεότευκτη χώρα, θα δυσανεστηθούν από την πολιτική του Καποδίστρια. Πρβ. Καρατζάς Στ. 1976, σελ. 26.

47. Μοσκόφ Κ. 1979, σ. 148-150. Λιάκος Α. 1993, σ. 135-136. Νούτσος Π. τομ. Α', 1992, σελ. 119-122.

48. Πυλαρινός Φρ. 1833b, σσ. 69-70, 98, 128-29. Πρβ. Φουρναράκη Ε. 1986, ο. ια'.

49. Πυλαρινός Φρ. 1833b, σσ. 69-70.

50. Πυλαρινός Φρ. 1833b, σσ. 73-74. Φουρναράκη Ε. 1986, σ. 34.

51. Πυλαρινός Φρ. 1833b, ο. 70.

52, 53. Πυλαρινός Φρ. 1833b, σ. 82 σε Νούτσος Π. 1992, τομ. Α', σσ. 121-22.

54. Νούτσος Π. 1992, τομ. Α', σσ. 123-24.

55. Πυλαρινός Φρ. 1833b, σ. 86.

56. Πυλαρινός Φρ. 1833b, ο. 129.

57, 58. Πυλαρινός Φρ. 1833b, σ. 90. Φουρναράκη Ε. 1986, ο. 43.

59. Πυλαρινός Φρ. 1833b, σσ. 125-26. Φουρναράκη Ε. 1986, σ. 57.

60. Στις προσπάθειες διαδόσεως των ιδεών του Saint-Simon συγκαταλέγονται οι εκδόσεις των περιοδικών «Le producteur» (1825-1826), «L' organisateur» (1829-1830) και «Le globe» (1831-1833), το υπόμνημα των Bazard- Enfantin προς τον Πρόεδρο της Γαλλικής Βουλής με τον τίτλο «Religion saint-simoniennne»(1830), και οι διαλέξεις του Bazard κατά τα έτη 1828-1830, από τις οποίες προήλθε το δίτομο έργο με τίτλο, *Doctrine de Saint-Simon. Exposition, Paris lire annee, 1828-1829*, - που περιλαμβάνει το οικονομικό και κοινωνικό μέρος της διδασκαλίας -, *2eme annee*, 1830-, που περιέχει τις φιλοσοφικές και θρησκευτικές απόψεις της διδασκαλίας. Πρβ. Gide Ch. et Rist Ch. 1930, τομ. Α', σσ. 265-280. Στεφανίδης Δ. 1950, τομ. Γ, σ. 42-47. Iggers G. 1958.

61. Weill Γ. 896, σ. 129, αναφ. από Ζιούτος Γ. 1952, σ. 16, σημ. 1.

62. Ζιούτος Γ. 1952, όπου περιγράφεται το ταξίδι των σαινσιμονιστών στην Αίγυπτο στις 7 Αυγούστου 1833.

63. Hormigo A. 1999, σσ. 337-341.

64. Picon A. 1999.

65. Duroselle F. 1956, σ. 240. Breton Y. 1991.

66. Chevalier M. 1832, αναφ. απο Λάμπας Κ. 1985, σ. 95-96.

67. Ας μη λησμονούμε ότι και η ιδέα αυτή του Chevalier είναι σαφώς επηρεασμένη, θα λέγαμε ότι αποτελεί τροποποιημένη πρόταση, αναλόγου σχεδίου του Saint-Simon και του

συνεργάτη του Thierry, όταν συνέλαβαν την ιδέα μιάς ευρωπαϊκής ομοσπονδίας [De la reorganisation de la Societe Europeenne (1814)]. Μέσα στα πλαίσια της βιομηχανικής κοινωνίας προτείνεται η συγκρότηση μιάς ευρωπαϊκής ομοσπονδίας με ένα κοινοβούλιο, ενιαίο νόμισμα και ελευθερία του εμπορίου. Έτσι ο Saint-Simon φαίνεται να είναι ο πρώτος συγγραφέας που θα διακηρύξει την ιδέα της Ενωμένης Ευρώπης.

68. Λάππας Κ. 1985, σ. 95. Coulomb F. 1999, σσ. 115-120.

69. Γόνος οικογενείας τραπεζιτών εβραϊκής καταγωγής, ο d'Eichthal υπήρξε σπουδαστής της Ecole Polytechnique των Παρισίων, μαθητής του A. Comte και από το 1829 ένθερμος οπαδός των σαιναμονιστικών ιδεών. Λάππας Κ. 1985, σελ. 96.

70. Πετρόπουλος Ι. και Αικ. Κουμαριανού 1982, σ. 83-85.

71. Λάππας Κ. 1985, σελ. 96.

72. Εφημ. *Σωτήρ*, αρ. 34, 13/25 Μαΐου 1834. Μανσόλας Α. 1867[1985], ο. 44. Eichthal G. 1974, σσ. 10, 45.

73. Eichthal G. 1974, σσ. 41.

74. ΦΕΚ 18/22.5.1834. Αναδημοσιεύεται σε Καλλιβερέτακης Λ. 1990, Παράρτημα Α', σσ. 349-56.

75. ΓΑΚ. Οθωμανικό, Υπ. Εσωτερικών, Φ. 66: Rapport au Roi pour accompagner le project d' organisation du Bureau de Statistique, 11/23 April 1834.

76. Eichthal G. 1974, α 42

77. Καλλιβερέτακης Λ. 1990, ο. 41.

78. Δέν είναι άνευ αξίας να τονισθεί ότι η εφημερίδα «Ελληνικός Τηλέγραφος» (τχ. 72, 24 Σεπτεμβρίου 1833, σελ. 328) προπαγανδίζει την ιδέα ιδρύσεως εμπορικής πόλεως στον Ισθμό.

79. Μοσκόφ Κ. 1979, σσ. 149-150. Δημητρίου Μ. 1985, σ. 53.

80. Eichthal G. 1974, σσ. 43-44.

81. Ήδη στα 1823-1824 ο εκπρόσωπος της Φιλελληνικής Επιτροπής του Λονδίνου L. Stanhope είχε προτείνει τον αποικισμό της Ελλάδος από Άγγλους και άλλους ξένους, με στόχο την προαγωγή της γεωργίας και την διάδοση νέων αγροτικών μεθόδων. Καλλιβερέτακης Λ. 1990, σ. 42.

82. Κατηφόρη Δ. 1985, σσ. 97-107.

83. Πρόκειται για το αχρονολόγητο υπόμνημά του με τίτλο Considerations administratives, financieres et commerciales de la Grece. Βακαλόπουλος Κ. 1976, σσ. 178-190.

84. Thiersch Fr. 1972, τομ. Β', σσ. 9-20.

85. Πρβ. τα Ψηφίσματα ΚΕ' της 3.6.1831, ΚΖ' της 24.4.1829, ΪΣΤ της 13.8.1829 και ΚΔ' της 13.3.1831. Πρβ. Δημακόπουλος Γ. 1967 [1970], σσ. 1-205 και Δημακόπουλος Γ. 1968[1972], σελ. 140-141, 157-158.

86. Μπαλόγλου Χ. 2001, σσ. 177-217.

87. Maurer G.L. von 1976, τομ. Β', σ. 463.

88. Thiersch Fr. 1972, τομ. Β', σσ. 14-50. Πρβ. Λουκάτος Δ. 1985, σσ. 65-83.

89. Eichthal G. 1974, σσ. 41-43.
90. Εφημ. Εποχή, αρ. 13 (Πέμπτη 8/20 Νοεμβρίου 1834), ο. 49-50. Πρβ. Κιουσοπούλου Τ. 1986, σσ. 16-17.
91. Εφημ. Εποχή, αρ. 21 (6/18 Δεκεμβρίου 1834), σ. 81-82, αρ. 24 (16/28 Δεκεμβρίου 1834), σ. 94-95, αρ. 25 (20 Δεκεμβρίου 1834/1 Ιανουαρίου 1835), σ. 98-99.
92. Μανσόλας Α. 1867 [1985], ο. 44
93. Για την πολιτική κατάσταση αυτής της περιόδου και τους ανταγωνισμούς βλ. Maurer G. L. von 1976, τομ. Β', σσ. 733-765. Ross L. 1976, σσ. 103-105. Πετρόπουλος Ι. και Αικ. Κουμαριανού 1982, σσ. 130-140.
94. Grunwald C. de 1938, σελ. 206-207, όπου η επιστολή του Metternich προς τον κόμητα Arponyi, 27.12.1831.
95. Eichthal G. 1974, σσ. 11-12, 103-113.
96. Την προσοχή μας επέστησε σ' αυτό το σημείο η Χαρίκλεια Δημακοπούλου 1979, σσ. 307-450. Το Υπόμνημα στις σσ. 395-448.
97. Δημακοπούλου Χ. 1979, σσ. 386-387.
98. Δημακοπούλου Χ. 1979, σ. 440.
99. Hermann F.B.W. von 1835, σσ. 287-296. Ο Γερμανός οικονομολόγος von Hermann (1795-1868) θα ασκήσει και κριτική στις διδασκαλίες του Saint-Simon, τις οποίες αποδέχονται οι συγγραφείς των κρινόμενων μελετών. Πρβ. Kurz H. 1997, ο. 186.
100. Πράγματι, σύγχυση επικρατεί ανάμεσα στους συγγραφείς, ότι ο Graillard ανήκε στην ομάδα του Eichthal. Πρβ. Κατσούλης Γ, Μ. Νικολινάκος, Β. Φίλιας (; 1987), σ. 83. Δημητρίου Μ. 1985, σσ. 48-49. Παλαιολογόπουλος Δ. 1988, ο. 83, οι οποίοι πρεσβεύουν μια τέτοια άποψη, η οποία δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, όπως απέδειξε η Δημακοπούλου Χ. 1979, σσ. 308-310.
101. Ορίσθηκε πρώτος αρχηγός του Σώματος της Βασιλικής Χωροφυλακής με τον βαθμό του συνταγματάρχη του Πεζικού (24.5/5.6.1833). Βλ. ΦΕΚ, φ. 25 (21 Αυγούστου/2 Σεπτεμβρίου 1833), σ. 196. Τα καθήκοντα αυτά διετήρησε μέχρι το τέλος του 1834, οπότε και αντικαταστάθηκε, και τέθηκε ταυτόχρονα σε διαθεσιμότητα για λόγους υγείας. ΦΕΚ, φ. 2 (23 Ιανουαρίου / 4 Φεβρουαρίου 1835), σ. 12. Η απομάκρυνσή του κατά την εποχή της Αντιβασιλείας συνδέεται και με τις σαισιμονιστικές απόψεις που αποδέχεται, οι οποίες τον έφεραν ως πρόσωπο πολιτικά ύποπτο προς την Κυβέρνηση. Eichthal G. 1974, σελ. 39. Σύμφωνα με τον Eichthal, ο Graillard «*αληθώς υπέφερε πολλά, αλλ' όμως καιτοι τεσσαρακοντούτης φαίνεται γεγηρακώς ως άνθρωπος εξηκοντούτης*».
102. Ανάλογη είναι και η τύχη των σαισιμονιστών στην Ισπανία, όπου τα πολιτικά προβλήματα δεν θα συμβάλουν στην αποδοχή των ιδεών της σαισιμονιστικής διδασκαλίας. Για το θέμα αυτό, βλ. Hormigo S. 1999, σ. 340.
103. ΦΕΚ 5/9.2.1837. Ανατυπώθηκε σε Καλλιβρετάκης Λ. 1990, Παράρτημα 4, σσ. 358-362.
104. Περί τούτου βλ. Ζωγράφος Δ. 1921, τομ. Α', σσ. 263-346. Ζωγράφος Δ. 1923, τομ. Β', σσ. 374-389. Μπελιά Ε. 1979, σσ. 231-232. Δημακόπουλος Γ. 2001, σσ. 70-74, 132-134.

105. Παλαιολόγος Γρ. 1833. Ανατύπωση σε Ζωγράφος Δ. 1936, σσ. 34-40 και Ψαλιδόπουλος Μ. 1994, σσ. 25-45.
106. Ψαλιδόπουλος Μ. 1994, σ. 29
107. Δημακόπουλος Γ. 2001, σ. 71
108. Εφημ. *Αθηνά*, φ. 475 (29.9.1837), σ. 1959. Η Επιτροπή συστήθηκε με το Β.Δ. της 25^{ης} Ιανουαρίου/6^{ης} Φεβρουαρίου 1837, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, φ. 5 (9.2.1837), σσ. 17-20. Το κύριος του Γρηγορίου Παλαιολόγου επί των θεμάτων της γεωργικής οικονομίας ήταν τόσο μεγάλο, ώστε σ' αυτό το κείμενο του συγκεκριμένου νομοθετήματος προβλέφθηκε (άρθρ. 16), όπως «*Η Επιτροπή θέλει φροντίση να διανεμηθή καταλλήλως εις το κράτος προσδιορισμένος αριθμός αντιτύπων του περί γεωργίας συγγράμματος του κ. Γρηγορίου Παλαιολόγου, αντίτυπα τα οποία ανήκον εις την Κυβέρνησιν κατά τας συμφωνίας της με τον συγγραφέα*» (σ.19).
109. Παντελοδήμος Δ. 1987, σ. 23 και σ. 55.
110. Αγγέλου Α. 1989, σ. 120.
111. Λάμπας Κ. 1980, σσ. 198-228. Παλαιολογόπουλος Δ. 1988. Νούτσος Π., 1992, τομ. Α', σσ. 125-128.
- 112, 113. Σοφιανόπουλος Π. 1836α, σσ. 75-76, ανατ. σε Παλαιολογόπουλος Π. 1988, σ. 115: «*Οι συγγραφείς του Σαισιμόνος πλούσιοι εις θεωρίας οπισθοδρομικός και αναπτύξεις στασίμους, εδίδαξαν πολλάς και μεγάλας αληθείας κοινωνικάς. Ημείς είμεθα πατέρες της επιστημονικής των Ελλήνων προόδου και όχι Σαισιμονισταί*».
114. *Πρόδος*, Γ, αρ.1, (1-1-1838), α 182.
115. Σοφιανόπουλος Π. 1836β, σσ. 14-16.
116. Σοφιανόπουλος Π. 1837. Σοφιανόπουλος Π. 1849, σσ. 1-2.
117. Λάμπας Κ. 1980, σ. 201.
118. Γαζής Γ. 1847[1971], σ. 123.
119. Κασομούλης Ν. 1942, τόμ. Γ, σ. 25.
120. Λάμπας Κ. 1980, σ. 205.
121. Γαζής Γ. 1847[1971], σ. 123.
122. Σούτσος Ι. 1885, τομ. Β', σσ. 46-8, 459-463. Πολέμιος της διδασκαλίας του Saint-Simon θα εμφανισθεί και ο καθηγητής Πολιτικής Οικονομίας Όθων Πυλαρινός στον εναρκτήριο λόγο του. Πυλαρινός Ο. 1860, σ. 10.
123. Ανατυπώθηκε σε Βράϊλα -Αρμένη Π. 1986, τόμ. ΣΤ', σσ. 79-100, έκδοση στην οποία και παραπέμπουμε.
124. Βράϊλα-Αρμένη Π. 1986, τόμ. ΣΤ, σ. 80.
125. Βράϊλα-Αρμένη Π. 1986, τόμ. ΣΤ', σσ. 80-81.
126. Βράϊλα-Αρμένη Π. 1986, τόμ. ΣΤ, σσ 80-81.
127. Βράϊλα-Αρμένη Π. 1986, τόμ. ΣΤ, σ. 81.

128. Βράϊλα-Αρμένη Π. 1986, τόμ. ΣΤ, σ. 84.
129. Γρατσιάτος, Γ.Κ. 1932, σα 225-241. Λογοθέτης, Κ. 1939, σα. 758-768. Καζο-λε'α-Ταβουλάρη, Π. 2002, σ. 352.

Βιβλιογραφία

- Αγγέλου, Α. (1989), «Εισαγωγή: Το Ρομάντσο του Νεοελληνικού Μυθιστορήματος», σε: Γρ. Παλαιολόγου, *Ο Πολυπαθής*, Αθήνα, Ερμής.
- Αγγέλου, Α. (1993), «Ιχνηλατήσεις Πολιτικής Οικονομίας στον χώρο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού (Προσχέδιο Δοκιμίου)», *Ο Ερασιστής* 49, σα. 66- -101.
- Argyropoulos, Roxane (1989), «A 19th century Greek scholar in Bucharest: Michail Christaris and his Library», *Balkan Studies* 30 (1), pp. 67-82.
- Βακαλόπουλος, Κ. (1976), *Η Επαναστατημένη Ελλάδα, Ηπειρωτική και Αργαία μεταξύ 1826-1829* (Σύμφωνα με νέες άγνωστες πηγές και άλλα αρχειακά στοιχεία), Θεσσαλονίκη, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών.
- Baloglou, C. (2001), «The diffusion and reception of the ideas of economic liberalism in Greece during the period 1828-1837», *Spoudai*, 51 (3-4), pp. 16-35.
- Bergeron, L. (1998), «Saint-Simon: die verschlungenen Pfade seines Denkens und seines Programms», L. Bergeron, P. Groenewegen, Cl. Jessua, *Henri de Saint-Simons «Du systeme Industrie»*. *Vademecum zu einem Klassiker des Utopischen Sozialismus*, Dusseldorf, Wirtschaft und Finanzen, pp. 55-81.
- Βράϊλας-Αρμένης, Π. (1845)[1986], *Περί του αντικειμένου και των ορίων της Πολιτικής Οικονομίας και των σχέσεων αυτής προς τα άλλα κοινωνικά επιστήμας*, Κέρκυρα [ανατ. Φιλοσοφικά Έργα, τόμ. ΣΤ', επιμ. Ευ. Μουτσοπούλου - Αθανασίας Γλυκοφρύδη-Λεοντίνη κ.ά., Αθήνα, σα. 79-100].
- Bretton, Y. (1991), «Michel Chavalier 1806-1879. Entre le saint-simonisme et le liberalisme», Y. Bretton et M. Lutfalla, eds, *L' Economie Politique en France au XIX siecle*, Paris.
- Γαζής, Γ. (1847)[1971], *Λεξικόν της Επαναστάσεως και άλλα έργα*. Ιστορικοί σημειώσεις εις το Λεξικόν υπό Ν. Πατσέλη. Επιμ. Λ. Βρανούση, Ιωάννινα, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών.
- Γέμτος, Π. (1995), *Οι Κοινωνικές Επιστήμες. Μια Εισαγωγή*, Αθήνα, τυπωθήτω.
- Chevalier, M. (1832), «Systeme de la Mediterranee», *Le Globe*, February.
- Clough, S. and R. Rapp (1980), *Ευρωπαϊκή Οικονομική Ιστορία*, ελλ. μετφ., τόμ. Β', Αθήνα, Παπαζήσης.
- Coulomb, Fr. (1999), «The idea of economic reform for international peace: The French Tradition of the «Utopian Socialists»», *Third Annual Conference of the European Society for the History of Economic Thought*, February 26th -28th , 1999. Book of Extended Summaries, Valencia, pp. 115-120.
- Γρατσιάτος, Γ.Κ.' (1932), «Εγελιανοί εν Ελλάδι», *Αρχείον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, τόμ. Γ', τχ. 3, σα. 225-241.

- Δημακόπουλος, Γ. (1967)[1970], «Ο Κώδιξ των Ψηφισμάτων της Ελληνικής Πολιτείας Α'. 1828-1829», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, 14, σσ. 1-205.
- Δημακόπουλος, Γ. (1968)[1972], «Ο Κώδιξ των Ψηφισμάτων της Ελληνικής Πολιτείας Β'. 1829-1832», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, 15.
- Δημακόπουλος, Γ. (2001), *Η θεμελίωσις του Δημοτικού Συστήματος 1833-1834*, Αθήναι, Εταιρεία Αρχαιακών Μελετών και Εκδόσεων.
- Δημακοπούλου, Χαρίκλεια (1979), «Ο σανσιμονιστής Francois Graillard περί των ελληνικών πραγμάτων (παρατηρήσεις και προτάσεις)», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, 22, σσ. 307-405.
- Δημητρίου, Μ. (1985), *Το Ελληνικό Σοσιαλιστικό Κίνημα*, τομ. Α', Αθήνα, Πλέθρον.
- Droz, Fr. X. (1829), *Economie Politique, ou Principes de la Science des Richesses*, Paris.
- Duroselle, F. B. (1956), «Michel Chevalier, Saint-Simonien», *Revue Historique*, 82.
- Eichthal, G. (1974), *Οικονομική και Κοινωνική Κατάσταση στην Ελλάδα μετά το '21*. Εισαγωγή - Επιμέλεια Θ. Παπαδοπούλου, Αθήνα, Μπάυρον.
- Engels, Fr. (1880) [1966], *Socialisme utopique et socialisme scientifique*, Paris, ελλ. μτφ Φ. Φωτίου, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Φασουλάκης, Στ. (1993), *Επιχίρδαιοι Λόγοι εις Αδαμάντων Κοραήν*. Εισαγωγή και Επιμέλεια Στ. Φασουλάκη, Αθήνα.
- Φουρναράκη, Ελένη (1986), *Η Εφημερίδα Ήλιος του Παναγιώτη Σούτσου, 1833*. Περιλήψεις Ευρετήρια. Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού.
- Gide, Ch. et Ch. Rist (1930), *Ιστορία των Οικονομικών Θεωριών από των Φυσιοκρατών μέχρι σήμερα*, μτφ. Ν. Πατσέλη, τομ. Α', Αθήναι, Ελευθερουδάκης.
- Goodwin, R. (1972), «Economic theory and society. A plea for process analysis», *American Economic Review. Papers and Proceedings*, 62, pp. 409-416.
- Grunwald, C. de (1938), *La vie de Metternich*, Paris.
- Ηλιού, Φ. (1976), «Από την παράδοση στον Διαφωτισμό: Η μαρτυρία ενός παραγυιού», Στ. Πέτρου, *Γράμματα από το Άμστερνταμ*, επιμ. Φ. Ηλιού, Αθήνα, Ερμής.
- Ηλιού, Φ. (1989), *Ιδεολογικές χρήσεις του Κοραϊσμού στον 20ό αιώνα*, Αθήνα.
- Hermann, F. B. W. von (1835), «Sammelbesprechung von L. F. Huerne de Pommeuse, *Des colonies agricoles* (1832), M. le Baron de Morogues, *Du Pauperisme* (1834) und M. le Vicomte Alban de Villeneuve-Bargemont, *Economie politique chretienne*, 3 τόμοι (Paris 1834)», *Jahrbuch fur wissenschaftliche Kritik*, No 36, σσ. 287-296.
- Hormigo, A. (1999), «Saint-Simonism in Spain», *Third Annual Conference of the European Society for the History of Economic Thought, February, 26th - 28th Book of Extended Summaries*, Valencia, pp. 337-341.
- Χουμανίδης, Λ. Θ. (1971), *Μαθήματα Ιστορίας Οικονομικού Βίου*, Αθήνα, Παπαζήσης.

- Χουμανίδης, Α. Θ. (1974), «Η εξέλιξις της Οικονομικής Επιστήμης εν Ελλάδι», *Σπουδαί*, ΚΔ', σελ. 919-934.
- Χρυσίδης, Γ. (1828), *Πολιτικής Οικονομίας Κατήχησις*, Ναύπλιον.
- Iggers, G. G. (1958), *The Doctrine of Saint-Simon: An Exposition. First Year 1828-1829*. Translation with notes and an introduction by G. G. Iggers. Preface by G. D. H. Cole, Boston, Beacon Press.
- Ιθακήσιος, Δ. (1991), «Ιωάννης Α. Σούτσος (1803-1890). Ο πρώτος Ακαδημαϊκός Οικονομολόγος - οπαδός του οικονομικού φιλελευθερισμού στο Νεοελληνικό Κράτος», *Αρχαίον Οικονομικής Ιστορίας*, 1, Ιούνιος - Δεκέμβριος, σ. 35-78.
- Jessua, Claude (1998), «Du systeme industriel» oder das sich jeder Klassifizierung entziehende Werk Saint- Simons», L. Bergeron, P. Groenewegen, Cl. Jessua, *Henri de Saint-Simons "Du systeme industriel". Vademeeum zu einem Klassiker des Utopischen Sozialismus*, Diisseldorf, Verlag Wirtschaft und Finanzen, pp. 23-52.
- Καζολέα-Ταβουλάρη, Π.(2002), «Φιλοσοφία και Νεοελληνική Εκπαίδευση (19^{ος} αιώνας)», *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρησις*, τόμ. 19, τχ. 57, Σεπτέμβριος, σσ. 344-353.
- Καλιτσουνάκις, Δ. (1929), *Ιστορία της Πολιτικής Οικονομίας*, Αθήναι, Ελευθερουδάκης.
- Καλλιβρετάκης, Λ. (1990), *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ.
- Κανελλόπουλος, Π. (1934), *Ο Άνθρωπος και αι κοινωνικά αντιθέσεις*, Αθήνα [ανατ. σε Π. Κανελλόπουλος(1995), *Άπαντα Κοινωνιολογικά*, τομ. Δ', Αθήνα, Γαλλελής],
- Καρατζάς, Στ. (1976), Η «Ελληνική Εταιρεία» των Παρισίων», *Αντί*, τχ. 41, 20 Μαρτίου, σ. 22-26.
- Κασομούλης, Ν. (1942), *Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επαναστάσεως των Ελλήνων 1821-1832*, τόμ. Γ', Αθήναι.
- Κατηφόρη, Δέσποινα (1985), *Το γαλλικό ενδιαφέρον για την Ελλάδα στην περίοδο του Καποδίστρια 1828-1831*, Αθήνα, Επικαιρότητα.
- Κατσούλης, Γ., Μ. Νικολινάκος, Β. Φίλιας (;1987), *Οικονομική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, τομ. Β', Αθήνα, Παπαζήσης.
- Κιουσοπούλου, Τόνια (1986), *Η Εφημερίδα Εποχή. Ναύπλιο 1834-1835. Περιλήψεις — Ευρετήρια*, Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού.
- Κονδύλης, Π. (1988), *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Κοραής, Α. (1984), *Αλληλογραφία*, τομ. ΣΤ. Αθήνα, Όμιλος Μελέτης Ελληνικού Διαφωτισμού.
- Κρεμμυδάς, Β. (1997), *Εισαγωγή στην Οικονομική Ιστορία της Ευρώπης (16^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, Αθήνα, Gutenberg.
- Kurz, H. D. (1997), «Hermanns Beitrag zur Kapital- und Verteilungstheorie», H. D. Kurz, *Okonomisches Denken in klassischer Tradition. Aufsätze zur Wirtschaftstheorie und Theoriegeschichte*, Marburg, Metropolis.

- Λαζαράς, Π. (1833), *Λογίδριον εκφωνηθέν εις την κηδείαν Α. Κοραή*, Εν Παρισίοις [ανατ. Στ. Φασουλάκης (1993), σελ. 27-29].
- Λάμπας, Κ. (1980), «Η Πρόοδος του Σοφιανόπουλου», *Ο Ερασιστής*, 18, σελ. 198- 228.
- Λάμπας, Κ. (1985), «Ο σαινσιμονισμός στην Ελλάδα», *Αθήνα - Πρωτεύουσα Πόλη*, Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Λιάκος, Α. (1983), «Η διάθλαση των επαναστατικών ιδεών στον ελληνικό χώρο, 1830-1850», *Τα Ιστορικά*, 1 (1), σελ. 121-144.
- Λογοθέτης, Κ. (1939), *Η φιλοσοφία του Εγγέλου και η επίδρασις αυτής, τόμ. Β'. Ο Εγελισμός εν άλλαις χώραις και μάλιστα εν Ελλάδι*. Εν Αθήναις.
- Λουκάτος, Δ. (1985), «Πρότυπο Αγροκήπιο και σχολείο Τίρυνθος στα Καποδιστριακά Χρόνια», *Πρακτικά Β' Τοπικού Συνεδρίου Αργολικών Σπουδών*, Αθήνα, σελ. 65-83.
- Μανσόλας, Α. (1867) [1985], *Πολιτειογραφικά πληροφορία περί Ελλάδος*, Αθήναι [ανατ. Διον. Καραβίας].
- Manuel Frank and Fritzie Manuel (1997), *Utopian Thought in the Western World*, 7th edn., Cambridge (Mass.), The Belknap Press of Harvard University Press.
- Mason, E.S. (1931), «Saint-Simonism and the Rationalisation of Industry» *Quarterly Journal of Economics*, 45, August, pp. 640-683.
- Maurer, G.L. von (1972), *Das griechische Volk* (Heidelberg 1835), ελλ. μτφ. Όλγας Ρομπάκη. Εισαγωγή — Επιμέλεια — Σχεδιασμός Τάσου Βουρνά, τομ. Β', Αθήνα, Τολίδης.
- Μενεγάκη, Μαρία (2001), «Ο Henri de Saint-Simon και η συμβολή του στην κίνηση των ιδεών στην Ευρώπη», *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών*, ΛΓ', σελ. 219-226.
- Μοσκόφ, Κ. (1979), *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης*, Θεσσαλονίκη.
- Μπαλόγλου, Χ. (2001), «Κατευθύνσεις και προοπτικές της οικονομικής πολιτικής της Αντιβασιλείας (περίληψη στην αγγλική)», *Αρχείον Οικονομικής Ιστορίας*, 12 (1-2), σελ. 177-217.
- Μπελιά, Ελένη (1979), «Η «Ηώς» και η «Αθηνά» του Ναυπλίου», *Πρακτικά του Α' Συνεδρίου Αργολικών Σπουδών* (Ναύπλιον 4-6 Δεκεμβρίου 1976), Εν Αθήναις.
- Νούτσος, Π. (1992), *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, τομ. Α', Αθήνα, Γνώση.
- Παλαιοολόγπουλος, Δ. (1988), *Παναγιώτης Σοφιανόπουλος. Ο πρώτος Έλληνας οραματιστής τον Σοσιαλισμού (1786-1856)*, Αθήνα, Φίλιππότης.
- Παλαιολόγος, Γρ. (1833-1835) [1881], *Γεωργική και οικιακή οικονομία*, τομ. Α', Εν Ναυπλίω, τομ. Β', Εν Αθήναις [ανατ. Αθήναι].
- Παλαιολόγος, Γρ. (1833) «Περί Γεωργίας και Βιομηχανίας», *εφημ. Αθηνά* [ανατ. σε Ψαλιδόπουλος Μ. (1994)].

- Παντελοδήμος, Δ. (1987), *Η συμβολή της «Ελληνικής Εταιρείας» τον Παρισιού στην πολιτική και κοινωνικο-οικονομική ανάπτυξη του νεοελληνικού Κράτους 1828-1830*, Αθήνα, Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου 51.
- Παπαρρηγόπουλος, Κ. (1851), «Βιβλιοκρισία: Ιω. Σούτσου, Πραγματεία περί Παραγωγής και Διανομής του Πλούτου (1851)», *Πανδώρα*, 1, σελ. 865-869.
- Πετρόπουλος, Ι. και Αικατερίνη Κουμαριανού (1982), *Η θεμελίωση του Ελληνικού Κράτους (1833-1843)*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Philip, A. (1973), *Ιστορία της Οικονομικής και Κοινωνικής Αναπτύξεως από του 1800 μέχρι σήμερα*, ελλ. μτφ. Α. Πάτρα, τομ. Α', Αθήνα, Εθνικόν Κέντρον Κοινωνικών Ερευνών.
- Picon, A. (1999) , «L' Orient saint-simonien: un imaginaire geopolitique, anthropologique et technique», M.-N. Bourguet, D. Nordman, V. Panayotopoulos, M. Sinarellis, eds, *Enquetes en Mediterranee. Les expeditions francaises d' Egypte, de Moree et d'Algerie*, Athens, FNRS.
- Πολυζωίδης, Α. (1833), *Πολιτική Οικονομία, ήτοι Αρχαί της Επιστήμης του Πλούτου*, Ναύπλιον.
- Ψαλιδόπουλος, Μ. (1989), *Η Κρίση του 1929 και οι Έλληνες οικονομολόγοι. Συμβολή στην ιστορία της οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας Εμπορικής Τραπεζής της Ελλάδος.
- Ψαλιδόπουλος, Μ. επιμ., (1994), *Κείμενα για την Ελληνική Βιομηχανία τον 19ο αιώνα. Φυσική εξέλιξη ή προστασία*; Αθήνα, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ.
- Πυλαρινός, Ο. (1860), *Επί της κοινωνικής οικονομίας εναρκτήριος παράδοσις*. Κέρκυρα.
- Πυλαρινός, Φρ. (1833a), «Λόγος Επιτάφιος, ο οποίος εξεφωνήθη εις την θανήν του Δ. Α. Κοραή, εις τους 1833 Απριλίου Ε.Ν.», *Le polyglotte (Paris)*, σε Φασουλάκης, Στ. (1993).
- Πυλαρινός Φρ. (1833b), «Μαθήματα Πολιτικά», *εφημ. Ήλιος*, αρ. 17, 18 Αυγούστου σελ. 69-70. αρ. 20, 29 Αυγούστου, σ. 98. αρ. 32, 24 Οκτωβρίου, σελ. 128-129.
- Rizos-Neroulos, I. (1827), *Cows de litterature grecque moderne*, Geneve.
- Saint-Simon, H-C. (1803) [1977], *Lettres d'un habitant de Geneve a ses contemporaines*, Geneve.
- Saint-Simon, H-C. et A. Thierry (1814), *De la reorganisation de la societe europeenne*, Paris.
- Saint-Simon, H-C. et A. Thierry (1818), *L' Industrie litteraire et scientifique liguee avec l' Industrie commerciale et manufacturiere*, τομ. Β': Industrie, Paris.
- Saint-Simon, H-C. (1819), *E' Organisateur*, Novembre, in Zahn L. (1977).
- Saint-Simon, H-C. (1821) [1998], *Du systeme industriel*, Paris [repr. Dusseldorf, Wirtschaft und Finanzen].
- Saint-Simon, H-C. (1859) [1973], *CEuvres choisies de C.-H. Saint-Simon, precedees d'un essai sur sa doctrine*, ed. C. Lemonnier, τομ. Β,' Brussels [Hildesheim].
- Saint-Simon, H-C. et d' Infantin (1865-1878)[1966], *CEuvres*, 47 τόμοι, Paris [repr. of the volumes 15, 18-23, 37-40, Aalen, Scientia].
- Say, J. B. (1819), *Traite d' economie politique*, 4th edn., Paris.
- Say, J. B. (1821), *Catechisme d'economie politique*, 2nd edn., Paris.

- Schumpeter, J. A. (1954) [1994], *History of Economic Analysis*, New York, Oxford University Press [repr. with an Introduction by M. Perlman, London, Routledge & Kegan Paul].
- Σκλαβενίτης, Τρ. (1994), «Ο Σπυρίδων Βαλέτας και η μετάφραση της Πολιτικής Οικονομίας του J. B. Say», *Η Επανάσταση του 1821. Μελέτες στην Μνήμη της Δέσποινας Θεμελή-Κατηφόρη*, Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, σελ. 107-156.
- Σούτσος, Ι. (1851), *Πραγματεία περί Παραγωγής και Διανομής τον Πλούτου*, Εν Αθήναις, Α. Κορομηλά.
- Σούτσος, Ι. (1885), *Πλουτολογία*, 2^η εκδ., Αθήνα.
- Σοφιανόπουλος, Π. (1836α), «Σαινσιμονισμός», *Πρόδος*, αρ. 6, 1 Σεπτεμβρίου, σελ. 75-76.
- Σοφιανόπουλος, Π. (1836β), «Περί γυναικός», *Πρόδος*, αρ. 7, 1 Σεπτεμβρίου, σελ. 14-16.
- Σοφιανόπουλος, Π. (1837), «Περί γυναικός», *Πρόδος*, αρ. 16, 20 Φεβρουαρίου.
- Σοφιανόπουλος, Π. (1849), «Συμπρακτορικός Βίος», *Ο Νέος Κόσμος*, αρ. 10, 25 Ιουνίου σελ. 1-2.
- Spiegel, H. W. (1983), *The Growth of Economic Thought*, 2nd edn., Durham (NC), Duke University Press.
- Stark, W. (1943), «Saint-Simon as a Realist», *Journal of Economic History*, 23, (1), pp. 42-55.
- Στεφανίδης, Δ. (1950), *Η Κοινωνική Οικονομική εν τη ιστορική της εξέλιξει*, том. Ε, Αθήνα.
- Thiersch, Fr. (1972), *De l'etat actuel de la Grece et des moyens d'arriver a sa Restauration* (Leipzig 1833), μτφ. Α. Σπήλιου. Εισαγωγή - Επιμέλεια - Σχόλια Τ. Βουρνά, том. Β', Αθήνα, Τολίδης.
- Walch, J. (1967), *Bibliographie du Saint-Simonisme*, Paris.
- Weill, G. (1896), *L' Ecole saint-simonienne: son histoire, son influence jusqu' á nos jours*, Paris, Alcan.
- Zahn, L., επιμ. (1977), *Claude-Henri de Saint-Simon: Ausgewaehlte Schriften*, Berlin.
- Ζιούτος, Γ. (1952), *Ο Σαινσιμονισμός έξω από την Γαλλία*, Αθήνα.
- Ζωγράφος, Δ. (1921), *Ιστορία της Ελληνικής Γεωργίας*, том. Α', Αθήνα.
- Ζωγράφος, Δ. (1923), *Ιστορία της Ελληνικής Γεωργίας*, том. Β', Αθήνα.
- Ζωγράφος, Δ. (1936), *Ιστορία της παρ' ημίν Γεωργικής Εκπαιδεύσεως*, том. Α', Αθήνα, Υπουργείον Γεωργίας.